GANDHARI KHILLA Jaatara - Paryaatakam - Charitra - Shaasanaalu

గాంధారి ఖిల్లా

జాతర - పర్యాటకం
చరిత్ర - శాసనాలు

డా॥ ద్యావనపల్లి సత్యనారాయణ

TELANGANA RESOURCE CENTRE

"BHOOPATHI SADAN" 3-6-716, Street No. 12, Himayatnagar, Hyderabad-500029. Telangana.

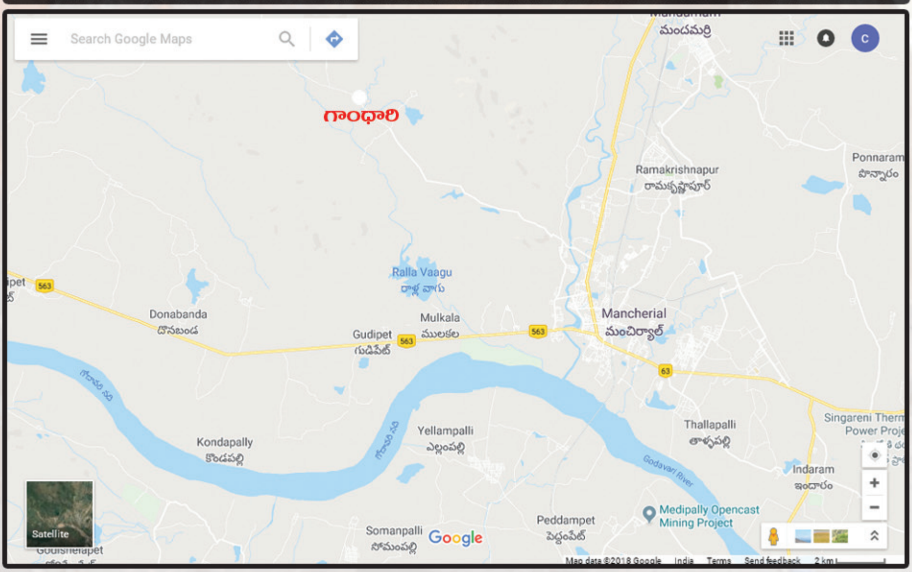

TELANGANA RESOURCE CENTRE

"BHOOPATHI SADAN" 3-6-716, Street No. 12, Himayatnagar, Hyderabad-500029. Telangana.

గాంధారి ఖిల్లా

జాతర - పర్యాటకం
చరిత్ర - శాసనాలు

డా॥ ద్యావనపల్లి సత్యనారాయణ

TELANGANA
RESOURCE CENTRE
"Chandram" 490, St.No. 11,
Himayatnagar, Hyderabad - 500 029.
Fax: 040-27635644 Mobile: 9030626288
E-mail: trchyd@gmail.com, website : www.trchyd.org

గాంధారి ఖిల్లా
జాతర – పర్యాటకం – చరిత్ర – శాసనాలు

Gandhari Khilla
Jaatara - Paryaatakam - Charitra - Shaasanaalu

by ***Dr. Dyavanapalli Satyanarayana***

First Edition : 11th February, 2018
Second Edition : 18th February, 2019

Copies : 500

© Smt. Dyavanapalli Sumedha

Price : ***Rs. 50/-***

Published by :
***M. Vedakumar**, Chairman*
Telangana Resource Centre, Hyderabad.

For Copies :
Telangana Resource Centre
"BHOOPATHI SADAN"
3-6-716, Street No. 12,
Himayatnagar, Hyderabad-500029.
TELANGANA.
email: trchyd@gmail.com
Mobile : 9030626288
website : www.trchyd.org

Nava Chetana ● Navodaya Book House ● Nava Telangana

Book & Cover Design : M. Vedakumar

Photos : Dr. Dyavanapalli Satyanarayana

Layout : **Charita Impressions**, Azamabad Industrial Area, Hyderabad - 500 020.

Printed at :
DECCAN PRESS Azamabad, Hyderabad. Ph.+91-040-27678411
e-mail : deccan.press@yahoo.com

విషయ సూచిక

ముందుమాట...... యం. వేదకుమార్, ఛైర్మెన్, TRC 5

నాయకపోళ్ళ చరిత్ర – పాట 7
గాంధారి ఖిల్లా చరిత్ర – జాతర 13
శిలా శాసనం 16
రాగి శాసనం 19
గాంధారి కథ 22
చిత్తారయ్య గుహల్లో – చిత్రలేఖనాల పూజ 28
తాటి మట్టయ్య గుహలో – చిత్రలేఖనాల పూజ 31

History and Tourism 33
Rock Edict 36
Copper Plate Inscription 38
Draft Report on Gandhari Fort 40
Chittaarayya Cave Paintings and their Worship... 52
Thaatimattayya Cave Paintings and their Worship 54

21.02.2016 09:50

ముందు మాట

నాయకపోడు గిరిజనులదే ఒక విశిష్టమైన సంస్కృతి గల జాతి కాగా గాంధారి ఖిల్లా దానికదే మరో పురావైభవం గల కోట. ఆ కోట నాయకపోళ్లు ఏటా జరుపుకునే మైసమ్మ జాతరలో ఈ రెండు చారిత్రక వైభవ సంస్కృతులను చూసే అరుదైన అవకాశం కలుగుతుంది. కాని నాయకపు సంస్కృతి, కోట చారిత్రక వాస్తు వైభవాలను గురించి ప్రామాణిక ప్రాథమిక సమాచారం మాత్రం ఇప్పటి వరకు అందుబాటులో లేదు. ఈ కొరతను తీర్చడానికే ఈ పుస్తకాన్ని ప్రజలకు చేరువ చేస్తున్నాము.

FACT Group తరపున నేను ఇతర సభ్యులతో కలిసి పలు కోటలను, చారిత్రక స్థలాలను సందర్శించడం జరిగింది. అలాంటి సందర్శనల్లో ఆరవదిగా నేను ఈ గాంధారి కోటను 1999లో సందర్శించాను. చాలా ఆసక్తికరమైన చారిత్రక విశేషాలకు ఈ కోట నెలవు అని అప్పుడు అనిపించింది. ఆయా విశేషాలను డా॥ ద్యావనపల్లి సత్యనారాయణ ఈ పుస్తక రూపకంగా రాయడం, దానిని నేను ప్రచురించడం సంతోషంగా ఉంది.

ఇదే కోవలో ఇంతకు ముందు భువనగిరి కోట మీద దాని సౌందర్యం, పర్యాటకం, చరిత్ర, శాసనాల విశేషాలతో పుస్తకం తెచ్చాము. దాన్ని ప్రజలు ఆదరించారు; తెలంగాణ ప్రభుత్వం

(పర్యాటక శాఖ) 2016 సంవత్సరపు ఉత్తమ గ్రంథంగా గౌరవించింది. దాని వలెనే ఈ పుస్తకాన్ని కూడా అందరూ ఆదరిస్తారని ఆశిస్తున్నాము.

గాంధారి కోటలో వేల సంవత్సరాల కిందటి ముందునుంచే ఈ ప్రాంతంలో చారిత్రక పూర్వ యుగపు మానవుల పనిముట్లు, చిత్రలేఖనాలు వెలుగు చూశాయి. తదనంతరం రాష్ట్రకూటులు 9వ శతాబ్దంలో శిలలను తొలచి కాలువలు, కుంటలు, గుహాలయాలు నిర్మించారు. పద్మనాయకులు 14, 15 శతాబ్దాలలో శిల్పాలు చెక్కించారు, శాసనాలు వేయించారు. ఇవన్నీ పర్యాటకుడికి, చరిత్రకారుడికి నేత్రపర్వం. నాయకపోళ్ళ మైసమ్మ జాతర ఈ కోటను ఏటా వెలుగులోకి తెస్తున్నది. ఆయా వైభవోపేత విషయాలను సాధికారికంగా తెలుపడానికి ఈ పుస్తకం ప్రయత్నిస్తుంది. గాంధారి పక్కనే ఉన్న కొన్ని గుహల్లోని చారిత్రక పూర్వయుగపు చిత్రలేఖనాలను నాయకపోళ్ళే పూజిస్తున్నారు. వాటి విశేషాలనూ మొదటిసారిగా రచయిత చెప్పగా ఇందులో చేర్చడమైంది.

ఇందుకు సహకరించిన నాయకపు గిరిజన పెద్దలు శ్రీ పల్ల సత్యనారాయణ, శ్రీ పసుల బుచ్చయ్య, గోండు పెద్దలు శ్రీ సిడాం అర్జు, గాంధారి కోట డ్రాఫ్ట్ రిపోర్టు ఇచ్చిన శ్రీ రంగాచారి, పురావస్తు శాఖ సంచాలకులు శ్రీమతి విశాలాచ్చి గార్లు అందరికీ వందనాలు. కీ.శే. ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు గారు సేకరించిన గాంధారి కథను గాంధారి కోటకు సంబంధించినదని ఈ పుస్తకంలో చేర్చడం జరిగింది. రామరాజుగారికి ప్రణామాలు. సూచనలు, సద్విమర్శలు చేసేవారికి నమస్సులు.

వేదకుమార్.యం

(Vedakumar. M)
Governing Council Member
INTACH

హైదరాబాద్,
10 ఫిబ్రవరి, 2018

నాయకపోళ్ళ చరిత్ర

గాంధారి మైసమ్మ జాతరను నాయకపోళ్లు నిర్వహిస్తున్నారు కాబట్టి ముందుగా వీరి గురించిన చరిత్రను కొంత తెలుసుకుందాం.

తెలంగాణలో ఒక ప్రధాన గిరిజన తెగ అయిన నాయకపోళ్ళది అతి ప్రాచీనజాతిగా కనిపిస్తుంది. వీరు తమ ఉత్సవాల సమయాల్లో తమ ముఖానికి ధరించే తొడుగులు (మాస్కులు), అడవి నుంచి తెచ్చే సరువులు (చెట్ల కాండాలు) ఆఫ్రికాలోని అత్యంత ప్రాచీన తెగ ప్రజల్లోనూ, భూటాన్ గిరిజనుల్లోనూ కనిపిస్తుంది. ఈ పోలికలు ఆ తెగల లేదా వారి సాంస్కృతిక అంశాల వ్యాప్తిని, వలసలను, ప్రాచీన ఆచారాలను సూచిస్తాయి.

నాయకపోళ్లు చరిత్ర పూర్వయుగానికి చెందినవారు అని చెప్పడానికి మరో నిదర్శనం వారు ఇప్పటికీ గుహల్లో గీచిన చిత్రలేఖనాలను పూజిస్తుండడం. అలా ఈ నాయకపోళ్లు మంచిర్యాల సమీపపు చిత్తారయ్య గుహలను, తాటి మట్టయ్య గుహను, గాంధారి ఖిల్లా గుహలను, పాల్వంచ దగ్గరి అక్షరాలలొద్ది, వేములకొండ గుహలను, వాటిలోని చిత్రలేఖనాలను పూజిస్తుండడం ఇప్పటికీ చూడవచ్చు. ఇలా చరిత్ర పూర్వయుగపు చిత్రలేఖనాలను పూజించే ఆచారం చాలా అరుదుగా తెలుగునాట ఈ ఒక్క నాయకపోడు గిరిజన తెగలోనే కనిపిస్తుంది.

నాయకపోళ్ళను ఆశ్రయించి వారిచ్చే సంభావన (ధాన్యం, ధనం) మీద ఆధారపడి బతికే పూజారి (పూజరి) కుటుంబాలు రెండు ఇప్పటికీ భూపాలపల్లి దగ్గరి నేరేడుపల్లిలో ఉన్నాయి. వీరు కొర్రాజుల కథ, పద్మనాయక వృత్తాంతం, కర్ణుని పెళ్ళి తదితర కథలను పటం (చిత్రలేఖనాలది) సహాయంతో గానం చేస్తారు. నాయకపోళ్లు కొర్రాజుల నుంచి ఉద్భవించారని చెప్తారు. కొర్రాజులు అంటే పాండవులు. మరీ ముఖ్యంగా పాండవ మధ్యముడు భీముడు, పాండవుల మాత కుంతి (గొంతెమ్మ) నాయకపోళ్ళకు కొర్రలు, సామలు, వడ్లు పండించడం (వ్యవసాయం) నేర్పించారనే విషయాలు చెప్తారు.

వీరు పూజించే కొర్రాజుల రూపాలు గుండ్రటి తల, తలభాగం కింద శరీరాన్ని సూచించే నెమలీకల కట్టలుగా ఉంటాయి. ఇలాంటి బొమ్మలే తాటిమట్టయ్య గుహలో కూడా కనిపిస్తాయి. ఒక అంచనా ప్రకారం సుమారు 5,150 సంవత్సరాల క్రితం పాండవులు తెలంగాణ ప్రాంతానికి వనవాసం వచ్చారు. అప్పుడు నాయకపోళ్ళ ఆడపడుచు హిడింబి (ఇలనంబి)ని భీముడు పెళ్ళి చేసుకొని ఘటోత్కచున్ని కన్నాడని వీరు పాటలు పాడుకుంటారు, అలాంటి కట్టె విగ్రహాలను పూజించుకుంటారు. పాండవుల తల్లి గొంతెమ్మను మహదేవపూర్ దగ్గర గొంతెమ్మ కొల్లు అనే గుహలో పూజిస్తారు. గొంతెమ్మ యారాలు గాంధారి పేరు మీదున్న గాంధారిఖిల్లాలో కూడా ఒక స్త్రీశక్తి / మాతను పూజిస్తారు. గొంతి గుడి ఒకటి కర్ణాటకలోని ఐహోలులో ఉండటాన్ని బట్టి వీరి మూలాలు అక్కడి వరకు విస్తరించాయని చెప్పవచ్చు. గొంతి, గాంధారి (పెద్దమ్మ) జానపదాలను ఆంద్ర శేషగిరిరావు, బిరుదురాజు రామరాజు సంకలనం చేశారు.

పూర్వ చారిత్రక, జానపద మూలాలు ఇలా ఉండగా కొందరు రచయితలు నాయకపోళ్ళ పూర్తి పేరు పద్మనాయకులు అని, వారు క్రీ.పూ. 4వ శతాబ్దంలో భారతదేశాన్ని పాటలీపుత్రం రాజధానిగా పాలించిన మహాపద్మనందుని వారసులని చెప్పుకొచ్చారు. ఐతే ఇది చారిత్రక సత్యమని చెప్పే స్పష్టమైన ఆధారాలు మాత్రం ఇప్పటికైతే లభించలేదని చెప్పవచ్చు.

ఇక పద్మనాయకులు 800 సంవత్సరాల క్రితం నుంచి తెలంగాణలో మనుగడలో ఉన్నట్లు స్పష్టమైన సాహిత్య, శాసనాధారాలు లభించాయి. వాటి ప్రకారం 13వ శతాబ్దారంభంలో మహబూబ్‌నగర్ పక్కనున్న పిల్లలమర్రి ప్రాంతంలో పద్మనాయకుల మూలపురుషుడు భేతాళ నాయకుడు పుట్టాడు. ఆయన ఆనాటి కాకతీయ రాజు గణపతిదేవుని కొలువులో సైనిక నాయకునిగా చేరాడు. ఆయన వారసులు "పద్మనాయకులు" అనే సైనిక నాయకులుగా కాకతీయ రాజ్యాన్ని ఎల్లవేళలా కాపాడి 'కాకతీయ రాజ్యస్థాపనాచార్య' అనే బిరుదు పొందారు. కాకతీయులు క్రీ.శ. 1323లో రాజ్యం కోల్పోయిన తరువాత ఈ పద్మనాయకులు (రేచర్ల వంశీకులు) రాచకొండ, దేవరకొండలు రాజధానులుగా గోదావరి-కృష్ణా నదుల మధ్యనున్న తెలంగాణను కీ॥శ. 1361-1475 సంవత్సరాల మధ్య సుమారు వంద సంవత్సరాలు పరిపాలించి సాహిత్య సాంస్కృతిక రంగాల్లో విశేష కృషి చేశారు.

శత్రువులను ఊచకోత కోసి పద్మనాయక రాజ్యాన్ని స్థాపించిన సింగమ, అనపోత నాయకుల కట్టె విగ్రహాలను నాయకపోళ్లు తమ ముఖాలకు ధరించి గొత్తె (దొంగ

శత్రువు) లను వేటాడినట్లు ఉత్సవాల సమయంలో ఆటలాడుకుంటారు. ఆ రాజులను నాయకపోళ్లు ఇప్పటికీ సింగబోయుడు, పోతురాజు అని పిలుస్తుంటారు. అనపోతరాజు 'ప్రతి గండ భైరవ' బిరుదు ధరించి ఆ మూర్తి శిల్పాలను పద్మనాయక రాజ్యపు కోటద్వారాల ముందు చెక్కించాడు. అక్కడే శాసనాలు వేయించాడు. ఆయన సాంప్రదాయాన్ని ఆయన వారసులు పాటించారు. ఇందుకు నిదర్శనంగా గాంధారి ఖిల్లా ప్రతి ద్వారం ముందు భైరవ శిల్పం చూడవచ్చు. గాంధారి ఖిల్లాలో క్రీ.శ.1403లో పెద్దిరాజు అనంతరాజు రఘునాయకుల కొరకై చేసిన హనుమంత, తిరువని ప్రతిష్టలను, సంబంధిత శిలా శాసనాన్ని చూడవచ్చు. అందుబాటులో ఉన్న ఇలాంటి సుమారు 50 శాసనాలు, గ్రంథాల నేపథ్యంలో పద్మనాయక రాజ్య చరిత్రను ప్రత్యేకంగా అధ్యయనం చేయాలి.

అనేక కారణాల వల్ల సుమారు 600 సంవత్సరాల క్రితం చతుర్థ కులజులైన విష్ణుపాద జనిత గంగ వంశంలో పుట్టిన ప్రజలు అనేక కులాలుగా విడిపోయారని ఆనాటి మహాకవి శ్రీనాథుడు తన 'భీమేశ్వర పురాణం'లో ఇలా చెప్పాడు.

పద్మనాయకులన, వెలమలన, కమ్మలన, సరిసర్లన, పంటర్లన, బహుప్రకార శాఖోపశాఖా భిన్నంబులైన మార్గంబులన్ త్రిమార్గ ప్రవాహంబుబోలె గోత్రంబు లెన్నియేనియును జగత్పవిత్రంబులై ప్రవహించుచుండ

"పద్మనాయకులు వేరు, వెలమలు వేరు అని పై వచనాభిప్రాయము కానవస్తున్నది." అని సురవరం ప్రతాపరెడ్డి తన 'ఆంధ్రుల సాంఘిక చరిత్ర'లో అభిప్రాయపడ్డాడు. అంటే 600 సంవత్సరాల క్రితం పద్మనాయకులు, వెలమలు ఒకటిగా ఉన్న కులం నుంచి విడిపోయారని స్పష్టమవుతున్నది.

క్రీ.శ. 1475లో బహమనీ సుల్తానుల చేతిలో ఓడిపోయిన రేచర్ల పద్మనాయక వంశపు చివరి రాజు సింగభూపాలుడు కర్ణాటకలోని విజయనగర సామ్రాజ్యానికి వలసపోయాడు. ఆయన వారసులు చిన్న చిన్న అధికారులుగా కర్ణాటక, వైనాడ్, మహారాష్ట్ర, ఒడిషా ప్రాంతాలలో స్థిరపడ్డారు. వారిలో ఇప్పటికీ కొన్ని నాయకపోళ్ళ సాంస్కృతిక మూలాలు కనిపిస్తాయి.

ఇక్కడ స్పష్టంగా సమన్వయం చేసి చెప్తున్న అంశం ఏమిటంటే, క్రీ.శ. 1475 తరువాత కొంతమంది పద్మనాయకులు ఇతర రాష్ట్రాలకు వలసపోయి ఇతర పేర్లతో (నాయక, నాయకర) చలామణిలోకి వచ్చారు. కొంత ధనం కాపాడుకున్నవారు తెలుగు దేశంలోనే వెలమలుగా, అడవుల్లోకి పారిపోయినవారు నాయకపు గిరిజనులుగా మార్పు చెందారు. కొందరేమో ఆయా కోటల్లో ... ప్రత్యేకించి రాచకొండ, దేవరకొండ

కోటల్లో తదనంతరపు గోల్కొండ కుతుబ్‌షాహీ రాజులకు అనుయాయులుగా మిగిలిపోయారని అక్కడి శాసనాలు తెలుపుతున్నాయి. అలా మనకు క్రీ.శ. 1550 నాటి శిలాశాసనాలు కోయిల్ కొండ (మహబూబ్‌నగర్ జిల్లా), రాచకొండల్లో కన్పిస్తాయి. ఇవి మన్నెవారు (గిరిజన నాయకపోళ్ళ మరో పేరు) ఇబ్రహీం కుతుబ్‌షా రాజు కావడానికి మద్దతు పలికినారు అని తెలుపుతాయి. (నాయకపోళ్ళలాగే మన్నెవారు కూడా లక్ష్మీదేవరను పూజిస్తుండడం గమనార్హం). ఇలాంటి మన్నెలు, బోయలు లేదా మన్నె బోయలు ఎనుముల (అడవి ఎద్దులు) మీద పల్లాలు వేసుకొని, వాటిమీద ఓరుగల్లుకు వచ్చి అక్కడి రాజుకు విధేయతను ప్రకటించేవారని కాసె సర్వప్ప 'సిద్ధేశ్వర చరిత్ర'లో కూడా ప్రస్తావనలున్నాయి.

తదనంతరం 16-19 శతాబ్దాలలో నాయకపోళ్లు, మన్నెబోయలు తెలంగాణ అంతటా ప్రధాన రాజులకు అనుచరులుగా మండలాధిపతులుగా ప్రత్యేకించి అటవీ ప్రాంతాల్లో కొంత అధికారాన్ని చలాయించినట్లు సమకాలీన శాసనాలు, సాహిత్యాధారాలు తెలుపుతాయి. 20వ శతాబ్దంలో ఆనాటి నిజాం ప్రభుత్వం నాయకపోళ్ళను హైదరాబాద్ రాష్ట్రంలో 9 గిరిజన తెగల్లో ఒకరిగా గుర్తించింది. 1950 నాటి భారత రాజ్యాంగ రూపకల్పన కాలం వరకు ఇదే పరిస్థితి. ఆ తరువాత మాత్రం ఈ నాయకపోళ్ళను గోండు గిరిజనుల్లో కలిపి చూపారు. ఈనాటికి వీరిది ఇదే స్థితి. గోండుల జీవన సంస్కృతుల కంటే తమవి భిన్నమైనవని చెప్తూ వీరు తమకు ప్రత్యేక తెగగా గుర్తింపునివ్వాలని కేంద్ర రాష్ట్ర ప్రభుత్వాలను కోరుతున్నారు.

అనుబంధం :

పద్మనాయకుల పుట్టుక పాట

2016 ఫిబ్రవరి 19, 20, 21 తేదీలలో ఆదిలాబాద్ జిల్లా మందమర్రి మండలం బొక్కలగుట్ట-తిమ్మాపూర్ గ్రామ పంచాయితీల పరిధిలో జరిగిన గాంధారి మైసమ్మ జాతరలో మందమర్రి మండలం నార్లాపూర్‌కు చెందిన 55 సంవత్సరముల వయసున్న దైనేని లక్ష్మి పాడిన పద్మనాయకుల పుట్టుక పాట:

అల్లో నేరడల్లో అల్లో నేరడల్లో అల్లల్లనేరడి అల్లనేరడి అల్లో నేరడల్లో
అల్లో ॥ అల్లో ॥ అల్లనేరడికింద చల్లని చెలిమే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ చల్లని చెలిముకు జాజుల నీడ అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ పచ్చీసులాడిరే పాండవులంతా అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ మాయజూదంలోన మరి ఓడినారే అల్లో ॥

అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఓడిన పాండవులు ఏడికెళ్ళింఁడ్రే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ వనవానమందునా వాళ్ళు వెళ్ళింఁడ్రే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ ముందటి అడుగుల్ల ఆ ధరర్రాజు అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ రెండో అడుగుల్ల భీమసేనుడే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ మూడొక్క అడుగుల్ల అర్జనుడట అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ నాలుగో అడుగుల్ల నకుల సాదేవుల్లు అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ వనవాసమెళ్ళింఁడ్రు పాండవులంతా అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ తొర్రిప్ప తోవలు తోగుల్ల నీళ్ళు అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ మొర్రిప్ప తోవలు మోతుకుల నీళ్ళు అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ అడువులన్నీ తిరిగి పండ్లు దెచ్చింఁడ్రే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ ఎల్లేరు గడ్డలు, చెన్న గడ్డల అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ దుంప గడ్డలు, బోడ గడ్డలు అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ పాండవులు గొంతెమ్మ అవ్వి తిన్నారే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ పండ్లు ఫలాలు వాళ్ళు తిన్నారే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ పరుపు బండల మీద వాళ్ళు పన్నారే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ పల్లేరు కాయలు పరుపులయినాయే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ఇగ భీముడు అర్జనుడు జోడు పెద్ద పులులు అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ ఏదులను బట్టి అరకల్లు గట్టిరి అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ దుక్కులు దున్నింఁడ్రు సాలిరువాలు అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ ఏడికన్నాబోయి కొర్రలు దేనూ అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ అప్పుడు భీముడు కొర్రలకు బాయే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ గాంధారి పెద్దవ్వ కొర్రలియ్యావే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ పచ్చి కొర్రలిత్తె బాగుపడతారాని అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ ఏంచిన కొర్రలు ముల్లె గట్టిందీ అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ మార మీదికచ్చె భీమసేనుడే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ కొర్రల ముల్లెనే ఇప్పి సూసిందూ అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ సల్సిందు భీముడు నోట బుక్కిందూ అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ ఊదిన పొట్టంతా ఉరుకులాడిందీ అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ ఊదిన పొట్టంతా కొర్ర మొల్సిందీ అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇంతై ఇంతై కొర్రచేను ఇంక కావల్లకచ్చే అల్లో ॥

అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ తమ్ముడా ఆ చేను కాపల్లు కాయు అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ గుంపుల్ల చిలుకలు ఎత్తుకపోవు అల్లో ॥
అల్లో ॥అల్లో ॥ ఇగ గండబేరుండ పచ్చులు ఎత్తుకపోవు అల్లో ॥
అల్లో ॥అల్లో ॥ ఇగ అప్పుడు గొంతెమ్మ ఏమిజేసిందే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ అప్పుడు గొంతెమ్మ ఏమి. జేసిందే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ మనం తిన్నా పండ్లు ఎవలు తినాలని అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ మనం తిన్నా గడ్డలు ఎవలు తినాలే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ అప్పుడు గొంతెమ్మ ఏంజేసిందే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ పెయిమీది మట్టిని బొమ్మజేసిందీ అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ చేసినా బొమ్మకూ జీవిబోసిందీ అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ పద్మ నాయకులాని పేరేపెట్టిందే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ పద్మనాయకులాను చేరపిలిసిందే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ మేం తిరిగినట్టు వనమెల్ల తిరిగి అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ మేం తిన్న పండ్లు మారు తినుండ్రి అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ మేం తిన్న గడ్డ మీరు తినుండ్రి అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ పద్మ నాయకులకు అన్ని చెప్పిండ్రే అల్లో ॥
అల్లో ॥ అల్లో ॥ ఇగ ఆ కొర్ర పోడుల్లో దీవెనలిచ్చే అల్లో ॥

దైనేని లక్ష్మి

లక్ష్మీదేవర, కృష్ణమూర్తి, పాండవులు, గురాపోతు మొ॥న ముఖ తొడుగులు

గాంధారి ఖిల్లా చరిత్ర - జాతర

తెలంగాణలో చెప్పుకోదగిన సహజ శిలా నిర్మిత కోటలు మూడు. అవి: వరంగల్, భువనగిరి, గాంధారి ఖిల్లా. వీటిల్లో వరంగల్‌లోని ఏకశిలా పర్వతం యావత్ తెలుగు దేశానికి రాజధానిగా వర్ధిల్లగా, భువనగిరి ఉత్తర-దక్షిణ/తూర్పు-పడమర తెలంగాణ ప్రాంతాల మధ్య సరిహద్దు కోటగా పేరు గాంచింది. వీటికి భిన్నంగా గాంధారి కోట తెలంగాణ ఉత్తర సరిహద్దు కోటగా పై రెండు కోటల కంటే ప్రాచీనమైనదిగా ప్రసిద్ధి చెందింది. ఈ కోటనానుకొని ఉన్న బొక్కల గుట్ట పాదంలో చివరి పాత రాతి యుగం, మధ్యరాతి యుగాలకు సంబంధించిన పనిముట్లు తదితర ఆధారాలను రాష్ట్ర పురావస్తు శాఖ మూడు దశాబ్దాల క్రిందటే గుర్తించడం గాంధారి కోట చారిత్రకతను తెలుపుతుంది. చారిత్రక యుగంలో క్రీ.శ. 6వ శతాబ్దంలో కందారపురం అనబడిన ఈ గాంధారి రాజధానిగా సోమదేవరాజు రాజరికం చేసినట్లు, ఆయన కొడుకు మాధవమ్మ హనుమకొండ రాజై కాకతీయులకు మూల పురుషుడైనట్లు సిద్ధేశ్వర చరిత్ర, ప్రతాప చరిత్ర గ్రంథాలు తెలుపుతున్నాయి.

రాష్ట్రకూటులో, వారి సామంతులైన మేడ రాజులో గాంధారి కోటను క్రీ.శ. 9వ శతాబ్దం ప్రాంతంలో తొలిచి పటిష్టంగా నిర్మించారు. మేడ రాజుల నిర్మితమైన చెరువును ఇప్పటికీ మేడ చెరువు అనే పిలుస్తున్నారు. అయితే గాంధారి కోట ప్రసిద్ధిలోకి వచ్చింది మాత్రం 14వ శతాబ్దంలో అని అక్కడి శాసనం, పలు శిల్పాలు తెలుపుతున్నాయి. వాటిని చెక్కించింది పద్మనాయక రాజులు. వీరు కాకతీయుల తరువాత తెలంగాణను నల్లగొండ జిల్లాలోని రాచకొండ రాజధానిగా పాలించారు. 14వ శతాబ్దం చివరలో రెండవ సింగమ నాయకుడు తెలంగాణ అంతటా హనుమాన్ ప్రతిష్ఠలతో వైష్ణవ మతాన్ని విస్తరింప చేశాడు. ఆ నేపథ్యంలో భాగంగా అతని సామంతుడు పెద్దిరాజు అనంతరాజు, రఘు నాయకులకు గాంధారి కోటలో హనుమంతుని విగ్రహ ప్రతిష్టచేసి తిరువని సమర్పించినట్లు తెలిపే తెలుగు శాసనం

కోటలోని నాగశేషుని ఆలయం ఎదురుగా ఇప్పటికీ చెక్కు చెదరకుండా ఉంది.

ఈ శాసనం సూచిస్తున్నట్లుగా గాంధారి ఖిల్లా ప్రాంతంలో ఇప్పటికీ పెద్దిరాజు ఇంటిపేరు గల పద్మనాయకపు కులస్థులున్నారు. వారు సింగబోయున్ని ఇప్పటికీ పూజిస్తుంటారు. తెలుగు దేశంలోను, ప్రత్యేకించి ఆదిలాబాద్ జిల్లా ప్రాంతంలోను ప్రసిద్ధిగాంచిన 'కాటమన్న కథ' (లేదా కాటమరాజు కథ) ప్రకారం పై శాసనంలో పేర్కొనబడ్డ పెద్దిరాజు భార్య పెద్దమ్మ సంతానం కోసం ఇక్కడ ఆలయాలను కట్టించిందని తెలుస్తుంది. ఈ కథ ఆధారంగా పద్మనాయకులు పెద్దిరాజును పాండవుల పెద్ద నాన్న ధృతరాష్ట్రునితోను, పెద్దమ్మను ధృతరాష్ట్రుని భార్య గాంధారితోను సమన్వయం చేసుకొని ఈ కోటను గాంధారి కోట అని పిలవనారంభించారని అర్థమవుతుంది. ఈ గాంధారి కోట ప్రాంతంలోను, కామారెడ్డి జిల్లాలోని గాంధారి మండల ప్రాంతంలోను ప్రచారంలో ఉన్న 'గాంధారి – బాలరాజు' కథ ప్రకారం కొన్ని మార్పులతో వసుపతి రాజు బిడ్డ గాంధారి తన తల్లి ఇష్టానికి భిన్నంగా తన మేన బావ బాలరాజు (వాలుగొండ, నిజామాబాద్ జిల్లా రాకుమారుడు)ను అనేక కష్టాలకోర్చి పెండ్లి చేసుకున్నది. బాలరాజు గుళ్లు గాంధారి ఖిల్లా సమీపంలోను, గాంధారి గ్రామం సమీపంలోను ఉన్నాయి.

క్రీ.శ. 1825 ప్రాంతంలో దండేపల్లి మండలం వెంకటాపూర్ గ్రామానికి చెందిన గోండు గిరిజనులు కోవ దౌలత్‌రావు పూర్వీకులకు వెంకట రామారావు సరుదేశముఖ్ గాంధర్ల తాలూకాలోని గ్రామాల్లో పన్నులు వసూలు చేసే నౌకరినిచ్చి మళ్ళీ దాన్నే 1871లో పునరుద్ధరించినట్లు తెలిపే రాగి సన్నదు ఇప్పటికీ దౌలత్‌రావు గారి వద్ద ఉన్నది.

గాంధారి కోటలో నాయకపు గిరిజనులు ప్రతి యేటా మాఘ మాసంలో ఫిబ్రవరి నెలలో మైసమ్మ జాతర జరుపుతారు. ఈ జాతర 14వ శతాబ్దపు రేచర్ల పద్మనాయక రాజుల 'రణము కుడుపు' తంతును పోలి ఉంటుంది. పద్మనాయకులు తమ కోటలను భైరవ, హనుమాన్, వినాయక ప్రతిష్టలతో అష్ట దిగ్బంధనం చేసేవారు. గాంధారి కోటను కూడా ఎనిమిది దిక్కులా అష్ట దిగ్బంధనం చేసినట్లు తెలిపే శిల్పాలున్నాయి. ఆయా శిల్పాల దగ్గర జాతర సందర్భంలో ఇప్పటికీ కోడిగుడ్లు, కోళ్ళు, మేకలు, మహిషాలు (దున్నపోతులు), పందులు, పాల కాయలు (కొబ్బరి కాయలు)తో అష్ట దిగ్బంధనం చేస్తారు.

అష్ట దిగ్బంధనంలో భాగంగా ఎనిమిది చోట్లా పసుపుతో ఐదుగురు వీరుల బొమ్మలను ముగ్గేస్తారు. ఆ వీరులను పంచ పాండవులని, కొర్రాజులని, రాజులని

ఐదు రకాల ఆయుధాలు/బాణాల కట్ట అని చెప్తారు. ఈ బొమ్మలు చరిత్ర పూర్వ యుగపు (పదివేల సంవత్సరాల కిందటి) నమూనాలను పోలి ఉండడం ఆసక్తిని రేకెత్తిస్తుంది. ఇదే కోటలో పాండవుల తల్లి (కుంతి) పేరుతో 'గొంతెమ్మ పొక్కలు' అని పిలువబడే గుహల్లో ఉన్న చరిత్ర పూర్వ (రాతి) యుగపు చిత్రాల పూజా సాంప్రదాయం ఇంకా కొనసాగుతుండడం తెలంగాణ ప్రజల (నాయకపోళ్ళ) చారిత్రక స్పృహకు అద్భుతమైన నిదర్శనం.

గాంధారి మైసమ్మ జాతరలో ప్రధాన ఘట్టం మైసమ్మ పటం కొలుపు. మూడు రోజుల జాతరలో మధ్య రోజు. అర్ధరాత్రి దాటిన తర్వాత నాయకపు పూజారి, జెట్టీలు కోటలోని ప్రధాన దర్వాజా ఎడమ పట్టీకి చెక్కి ఉన్న విగ్రహం ముందట మైసమ్మ (స్త్రీ) ఆకారంలో పసుపు కుంకుమలతో పట్నం గీసి, దాన్ని గాజులు, గంధం, నిమ్మకాయలు, బట్టలతో అలంకరించి అందరూ పూజా నమస్కారాలు చేస్తారు. ఆ తరువాత మహిషాన్ని దర్వాజా ముందర బలిస్తారు. ఈ తంతు రేచర్ల పద్మనాయకుల కాలం రణము కుడుపు సాంప్రదాయాన్ని జ్ఞప్తికి తెస్తుంది.

తెల్లవారిన తరువాత నాయకపు ప్రజలు స్త్రీ, బాల, వృద్ధులందరూ భోనపు కుండలతో మైసమ్మను దర్శించుకొని మొక్కులు చెల్లించుకుంటారు. తమ ఇలవేల్పు ఐన లక్ష్మీదేవరను పాండవుల ముఖ తొడుగులతో (మాస్కులు) సహా బాజా భజంత్రీలతో పాటు మైసమ్మ దగ్గరికి ఊరేగింపుగా నృత్యాలు చేస్తూ వెళ్ళి మైసమ్మకు వందనాలు చేస్తారు. ఈ జాతరలో నాయకపోళ్ళే కాకుండా గోండు గిరిజనులు, గిరిజనేతర ప్రజలు కూడా వేలాదిగా పాల్గొంటారు. తిరుగువారం మాత్రం నాయకపోళ్ళు మాత్రమే జరుపుకుంటారు.

అరుదైన గోండ్వానా శిలా నిర్మిత గుట్టలు, గుట్టలపైన మానవ నిర్మిత గుండాలు, చెరువులు, ఊట కాలువలు, అడవులు, చరిత్ర పూర్వయుగపు రేఖా చిత్రాలతో ప్రకృతి రమణీయంగా పరిఢవిల్లే ఈ గాంధారి ఖిల్లా ప్రాథమిక అవసరాల ఏర్పాటు కోసం, పర్యాటక అభివృద్ధి కోసం ఎదురు చూస్తున్నది.

శిలా శాసనం

మన రాష్ట్రంలో అత్యంత ప్రాచీనమైన, అరుదైన కోటల్లో ముందు వరుసలో నిలుస్తుంది గాంధారి ఖిల్లా. మంచిర్యాలకు సమీపంలో ఉన్న ఈ ఖిల్లాలో ఇప్పటికి పన్నెండు, పదమూడు వందల సంవత్సరాల క్రితమె అఖండ శిలలను తొలిచి ప్రవేశద్వార మార్గాలు, కాలువలు–తూములు, ఆలయాలు నిర్మించారు. 'ఎవరు వారు' అనే సూటి ప్రశ్నకు సరైన సమాధానాలు ఇంకా తెలుసుకోవలసి ఉన్నా ఆ కోటలో ఒక కొండ అంచున ఉన్న ఒక శిలా శాసనం మాత్రం కొంత సమాచారాన్ని ఇస్తుంది.

కోట మధ్య భాగంలో ఉన్న నాగశేషుని ఆలయానికి ఎదురుగా ఉన్న కొండ చెక్క ముఖతలానికి సుమారు పది అడుగుల ఎత్తున హనుమంతుని విగ్రహం, విగ్రహానికి ఇరువైపులా శంఖచక్రాలు తొలిచి ఉండగా, విగ్రహానికి కుడిపక్కన క్రీ.శ. 15వ శతాబ్ది (ప్రథమార్ధానికి)కి చెందిన తెలుగు అక్షరాల్లో ఈ కింది శాసనం ఉంది.

శాసనం పాఠం

1. శ్రీరస్తు
2. స్వభాను ఆశ్వీజ బ ౮ బు।
3. శ్రీ పెద్దిరాజు అనం
4. త్తరాజు రఘు నా
5. యకులకు స
6. మర్ప్రించ్చిన
7. హనుమంత్త
8. తిరువని ప్ర
9. తిష్ఠ। శ్రీం
10. యున్ –

పై శాసనంలో పేర్కొన్న 'స్వభాను' అనే తెలుగు/భారతీయ సంవత్సరం క్రీ.శ. 1403లోను, 1463లోను వచ్చింది. శాసనం ఉన్న గాంధారి ఖిల్లా పరిసరాల్లో ఉన్న శిల్పాలను సమకాలీన చారిత్రక విశేషాలతో సమన్వయం చేసి ఈ శాసన సంవత్సరాన్ని నిర్ధారించవలసి ఉంటుంది. క్రీ.శ. 14, 15 శతాబ్దాలలో తెలంగాణలో పలుచోట్ల కోటగోడలు కట్టించిన పద్మనాయక రాజులు కోటగోడల ప్రవేశ మార్గాల దగ్గర భైరవ, వినాయక, హనుమంతుల విగ్రహాలు స్థాపించేవారు. గాంధారి ఖిల్లాలోని అన్ని ప్రవేశ మార్గాల (దర్వాజాల) దగ్గర కూడా ఈ విగ్రహ శిల్పాలు ఉండడంతో ఈ గాంధారి ఖిల్లాలో కూడా పద్మనాయకులు కట్టడాలు చేపట్టారని నిస్సందేహంగా చెప్పవచ్చు.

పద్మనాయక రాజుల్లో రెండో సింగ భూపాలుడు వైష్ణవ మతాన్ని తెలంగాణలో బాగా ప్రచారం చేశాడు. ఆ ప్రచారంలో భాగంగా హనుమంతుని విగ్రహ ప్రతిష్టలు, తిరుమణి లేదా తిరువని నామాల (తిరుపతి వెంకటేశ్వర స్వామి నామాలు) ప్రతిష్టలు విరివిగా చేసేవారు. సింగరాజు కాలం క్రీ.శ.1384–1399. అదే నేపథ్యంలో భాగంగా స్వభాను సంవత్సరం ఆశ్వీజ మాసం బహుళ పక్షమి అష్టమి తిథి బుధవారం నాడు శ్రీ పెద్దిరాజు అనంతరాజు రఘునాయకులకు హనుమంతుని, తిరువని నామాలను సమర్పించినట్లు పై శాసనం తెలుపుతుంది.

శాసనంలో పేర్కొనబడిన నాయకులు 'పద్మనాయకుల' వంశీకులే అని చెప్పవచ్చు. ఎందుకంటే, ఇప్పటికీ తెలంగాణ రాష్ట్రంలో 2014 నాటి సమగ్ర కుటుంబ సర్వే లెక్కల ప్రకారం 1,73,000 మంది పద్మనాయక తెగకు చెందిన ప్రజలు జీవిస్తున్నారు. వీరిలో పెద్ది, పెద్దిరాజు అనే ఇంటిపేర్లు గలవారున్నారు. వారి గోత్రం నల్లెల్ల లేదా నల్లనీళ్ళ గోత్రం. ఈ గోత్రీకులు వైష్ణవ మతాన్ని అనుసరిస్తూ తిరువని నామాలు ధరిస్తారు. అందుకే వీరిని తిరుమనిదారులు అని కూడా పిలుస్తారు. గాంధారి ఖిల్లా చుట్టుపక్కల గ్రామాల్లో నాయకపు గూడేల్లో పెద్దిరాజు ఇంటిపేర్లు గలవారు చాలామంది ఉన్నారు. గాంధారిలో ప్రస్తుత ప్రధాన పూజారి పేరు కూడా పెద్దులు. పెద్ది లేదా పెద్దిరాజు ఇంటి పేరు గల పద్మనాయకులతోపాటు పద్మనాయకులందరూ ఇప్పటికీ తమ గూడేలలో ఉండే ఇల్లారి/నగరుల్లో (గుడులు) తపనిసరిగా సింగబోయుడు అనే దారు శిల్పాన్ని (కట్టె విగ్రహాన్ని) పంచ వర్ణాలతో అలంకరించి పూజిస్తుంటారు. అంటే సింగమ నాయకుని వారసత్వ సంప్రదాయాలను పద్మనాయకులు ఇప్పటికీ కొనసాగిస్తున్నారని అర్థం. పెద్ది, పల్ల ఇంటి పేర్లు గల నాయకపు గిరిజనుల్లో శాసనం పేర్కొన్న అనంతయ్య, అనంతమ్మ, నాగయ్య, నాగమ్మ పేర్లను పెట్టుకోవడం ఇప్పటికి

పరిపాటుగా వస్తున్నది. ఈ సాంప్రదాయం కూడా శాసనం పద్మనాయక గిరిజన పూర్వీకుల కర్తృకమని తెలుపుతుంది.

వీటన్నింటినీ బట్టి గాంధారి ఖిల్లా శాసనాన్ని క్రీ.శ. 1403లో పెద్దిరాజు అనే పద్మనాయక రాజ సామంతుడు వేయించాడని, ఆయన వారసులు ఇంకా ఆ ప్రాంతాల్లో సంవత్సరానికొకసారి పద్మనాయక రాజుల కాలపు సాంప్రదాయాలతో జాతర జరుపుతున్నారని స్పష్టమవుతున్నది.

గాంధారి ఖిల్లా ప్రాంతంలో 'కాటమన్న కథ' అనే ఒక జానపద గాథ బాగా ప్రచారంలో ఉంది. ఆ కథలో కూడా పెద్దిరాజు భార్య పెద్దమ్మ సంతానం కోసం చాలా ఆలయాలను బాగు చేయించిందని, కొన్నింటిని కొత్తగా కట్టించిందనే నేపథ్యం ఉంటుంది. వాటికి నిదర్శనంగా ఈ కోటలో ఇప్పటికీ శిథిల ఆలయాలు కన్పిస్తాయి. ఇంకొక కథనం ప్రకారం పద్మనాయకులు వైష్ణవులైన పాండవులను, వారి తల్లి కుంతి (గొంతి)ని, వారి పెద్దమ్మ గాంధారిని కొలుస్తారు. ఈ గాంధారి కోటలో పెద్దమ్మ, గొంతెమ్మ స్థలాలు కూడా ఉన్నాయి. పూజలందుకుంటున్నాయి. ఇలా జానపద గాథలు కూడా పద్మనాయకుల చరిత్రను సమర్థిస్తున్నాయి.

శాసనంలో అనంతరాజు, రఘునాయకులు కూడా ప్రస్తావించబడ్డారు. క్రీ.శ. 1590 ప్రాంతాల్లో హైదరాబాద్ నగరాన్ని నిర్మించిన మహమ్మద్ కులీ కుతుబ్‌షా దగ్గర మంత్రిగా పనిచేసిన నేబతి కృష్ణయామాత్యుడు రచించిన 'రాజనీతి రత్నాకరం' (పంచతంత్రం అనువాదం) లో అతనికి ఐదు తరాల ముందువారైన అనంతరాజు నాగరాజుల ప్రస్తావన /చరిత్ర కొంత ఉంది. శాసన శిల ఎదురుగా అనంత నాగరాజు ఆలయం కూడా ఉంది. వారు ఆయా ప్రాంతాల్లో అమాత్యులుగా పనిచేశారు. సహజ పండితుడైన బమ్మెర పోతన కులానికి చెందినవారుగా పేర్కొనబడిన వీరు కూడా వైష్ణవులే. వైష్ణవులే హనుమంత, తిరువని నామాలను చెక్కిస్తారు. పోతన, అనంతరాజు సమకాలికులైతే గాంధారి శాసనం క్రీ.శ. 1463లో వేయించినది అవుతుంది. కానీ శాసనం స్పష్టంగా 'నాయకుల'ను పేర్కొంటుంది. (అమాత్యులను కాదు) కాబట్టి, ఇప్పటికీ గాంధారి ఖిల్లాను పద్మ'నాయకులే' పూజిస్తున్నారు కాబట్టి గాంధారి శాసనం క్రీ.శ. 1403 నాటిది కావడానికే ఎక్కువ అవకాశముంది. భావి పరిశోధనలో మరిన్ని విషయాలు తెలిస్తే తప్ప. ఇప్పటికి ఇదే గాంధారి శిలా శాసన విషయమని అర్థం చేసుకోవాలి.

రాగి శాసనం

మంచిర్యాల దగ్గరి గాంధారి కోటలో ఉన్న శిలా శాసనాన్ని అధ్యయనం చేస్తున్న సమయంలో సీనియర్ మిత్రులు శ్రీ సిడాం అర్జు గారు గాంధారి ప్రస్తావన ఉన్న ఒక రాగి శాసనం కూడా తమ గోండు గిరిజనుల్లో ఒకరి వద్ద ఉన్నదని, వారి చేత దాని ప్రతిని నాకిప్పించారు. ఆ ప్రతి పాఠంలో నిజాం రాజుల కాలంలో ఆదిలాబాద్ జిల్లా అడవుల్లో జీవిస్తున్న గోండ్ తదితర గిరిజన ప్రాంతాల పాలన ఉండేదో తెలిపే వివరాలున్నాయి.

క్రీ.శ. 1724లో తెలంగాణాలో అసఫ్‌జాహీ (నిజాం)ల పాలన ఏర్పాటైన వంద సంవత్సరాలకు ... అంటే క్రీ.శ. 1824లో గోదావరి ఉత్తర తీరాన ఉన్న మైదాన ప్రాంతపు వెలమ దొరలకు నిజాం సర్‌దేశముఖ్ అనే సామంత/అధికార పదవులనీయగా, ఆ దొరలు గిరిజన ప్రాంతాల నుంచి పన్నులు వసూలు చేయడానికి స్థానిక గోండు మొకాశీలను నియమించుకున్నారని ఈ రాగి సన్నదు తెలుపుతున్నది.

ఈ నేపథ్యంలో వెంకట ముత్యంరావు, వెంకట జగన్నాథరావు, వెంకట రామారావు అనే సర్‌దేశ్‌ముఖ్‌లు కోవ బాబురావు, కోవ సోముజు అనే గోండ్ మొకాశీలకు ముత్యంపల్లి నుండి క్రీ.శ. 1824లో గాంధారి తాలూకా మొకాశీ బాపతు హక్కులు నిర్ణయించి ఇచ్చారు. కానీ ఆ సన్నదు పోయిందని, దయతో మళ్ళీ ఇప్పించవలసిందని గోండ్ మొకాశీలు మనవి చేసుకున్నందున, వారు సర్కారు తాబెదారి బరాబరు చేస్తున్నారు కాబట్టి క్రీ.శ.1871లో మళ్ళీ ఈ రాగి సన్నదు ఇచ్చారు.

ఈ సన్నదులో గోండుల ఇళ్ళల్లో దేనికి ఎంత పన్ను/శిస్తు వసూలు చేసి సర్‌దేశముఖ్‌లకు చెల్లించాలో కింది విధంగా స్పష్టంగా పేర్కొన్నారు.

1. గోండ్ పెండ్లికి రూపాయి పావలా పైసలు
2. పాటుకి (వ్యవసాయదారుకు) అర్ధ బ్యాడ (60 పైసలు)
3. దసరా బాపతు పెద్ద ఊరికి రూపాయి, చిన్న ఊరికి 50 పైసలు

4. రబీ పునాస ఒక అరక గలిగి 5 బిగాలు దున్నితే 50 పైసలు

5. కట్టె ఇండ్లు – పెద్ద ఇంటికి అడ్డడు ధాన్యం, చిన్నదైతే మానెడు

ఈ విధంగా పన్నులు వసూలు చేస్తూ వసువసు చేయకుండా పాత విశ్వాసం నిలుపుకుంటూ పన్నులు సరిగా వసూలు చేసి సమయానికి చెల్లించాలంటూ, తద్వారా గాంధారి తాలూకా గిరిజనులు, మొకాశీలు పుత్రపౌత్రాభివృద్ధిగా బతకాలంటూ సర్‌దేశ్‌ముఖ్‌లు ఆజ్ఞలు, ఆశీస్సులు జారీ చేసినట్లు ఉంది.

ఈ సన్నదును మరోసారి సర్‌దేశ్‌ముఖ్‌ల వద్దకు తీసుకువెళ్ళి క్రీ.శ.1897లో ఉర్దూలో ఆజ్ఞలు తీసుకున్నట్లు సన్నదు ప్రారంభ వాక్యాలు తెలుపుతున్నాయి. ఇలా ఈ సన్నదును 1824 నుంచి 1897 మధ్య గోండ్ కోవ మొకాశీలు మూడుసార్లు ఆజ్ఞలు పొందారు. ఈ సన్నదులో పెర్కొనబడిన కోవ బాబురావు మనుమడు కోవ బాబురావు (నాగ సముద్రం గ్రామం) దగ్గరే ఇప్పటికీ ఈ సన్నదుతో పాటు ఆ కాలపు రక్షణ ఆయుధాలు, కాగడాలు ఉన్నాయి.

ఈ రాగి సన్నదులో 200 ఏండ్ల కిందటి అటవీ గిరిజన ప్రాంతాల పాలనతో పాటు, వెలమ దొరల అధికారం, ఆనాటి భాషా వైవిధ్యం (తెలుగు, ఉర్దూ, గోండ్) తదితర వివరాలు తెలుస్తాయి. కాబట్టి పలు రకాల పరిశోధకులకు ఈ సన్నదు ఒక ఆసక్తికర అంశం.

మొదటి రేకు

ఉర్దూ అక్షరాలు : ఉర్దూ అక్షరాలు :

1. వెంకట ముత్సంరావు *వెంకట రామారావు ఆరామగిరి*

2. ఆరామగిరి *సన్ 1307 హిజిరీ*

3. స్వస్తి శ్రీ జెయాభ్యుదయ శాలివాహనిశ శక వర్సం

4. బులగు రక్తాక్షి నామ సం॥ మాఘ శు॥ ౫ గురువారం

5. నాడు కోవ బాబురావు కోవ సోముజు గోండ్డ మొగా

6. శికి వెంక్కట ముత్సంరావు వెంక్కట జెగంనాథరావు వెంక్క

7. టరామరావు సరుదేశముఖు సర్కరు అర్మాగిరి

8. వ్రాయించ్చి యిచ్చిన సంన్నదు స౯ ౧౨౩౪ ఫసలి–ము॥

9. ముత్సంపల్లి వగయిరా దేహతు తా॥ గాంధల౯

10. మొకాశి బాబతు హక్కు నిర్నయించ్చినదానికి అ సం

11. న్నదు పోయ్నుంద్దున తాలుక మజ్బురులో గోం

12. డ్డలు హక్కు బాబతు యిచ్చెదానికి హర్కతు చేస్తు
13. వున్నరని మా గోండ్డ వతన్ం దఖలు చేయించ్చి సంన్న
14. దు వ్రాయించ్చి యింప్పించ్చవలశ్నిది సర్కరు తాబెదా
15. రి బరాబరు చేస్తు వున్నానని మనివి చేశ్ని వికర్నమీ మని
16. వి చిత్తగించ్చి మి పర్ళ విషి ముబ్నారు వుంచ్చి సంన్నదు వ్రా
17. శి యిచ్చి మొకార్రరు చేయించ్చిన హక్కు బాబతులు
18. ౧ గోండ్డలు యిండ్లల్లా పెండ్లల్లకు- ౧ దసురా బాబతు
19. ౧।౦ పెండ్లికి పెండ్లి ౧కి రుపాయి ౧ పెద్ద వూరికి
20. పావుల చౌపున - - - రుపాయి - -
21. ౦॥ పాటుకు పాటు ౧కి అర్ద బ్యా ౦॥౦ చింన్న వూ
22. డ చోపున - - రికి అర్ద చో
23. పున - - -

రెండవ రేకు

24. ౧ యినాబె వెల్గడి రభి పునాస అర్క వొకంటికి బిగావ
25. నిశి బిగాలు అయిదు ౧ అర్కలు కటె యిండ్లకు పె
26. ద్ద యింటికి అడ్డెడు చింన్న యింటికి మానెడు యీ
27. చోపున హక్కు బాబతులు మొక్రరూ చేయించ్చి
28. యిపింస్తి కనక మరెశ్తిత్కి వసువసు చాయక
29. బ్మా తరు బ్ము తోను సర్కరు తాబెదారి బరా
30. బరు చేస్తు తాలుకోర్సాయ్మానులకు బ్మా
31. తరు బ్ము చేస్తు ని హక్కు బాబతులు నిర్నయిం
32. చ్చిన ముతాబకు వసూలు చేసిన్నాని ని పుత్ర పౌ
33. త్ర పారు ఫర్సాయం అనుభవించ్నుకుంటూ
34. మా పాత విశ్వాసంల్నా వుండ్డవలశినాది యి
35. దె సంనదు మాతుబరు తెల్చెది చచ ౫ రం
36. జానున్న ౧౨౮౧ హిజురి - - - -
37. ద॥ వెంక్కట ముత్సంరావు స॥ దేశముఖు సర
38. రహి రామగిరి - - - - - - -
39. ద॥ వెంక్కట రామరావు సరుదేశముఖు స
40. ర్కరు అరామగిరి వగయి రాశారు - - -

గాంధారి కథ

(అమెరికన్ డైమండ్ ముద్రాక్షరశాల 1928లో గాంధారి కథను ప్రచురించినట్లు, శ్రీయాల రాజు కథను కాకినాడలోని కమలా ముద్రాక్షరశాల 1912లో ప్రచురించినట్లు ఆచార్య నాయని కృష్ణకుమారిగారు వ్రాశారు. సిరియాల దేవి / రాజు కథను నాయకపోళ్లు ఇప్పటికీ పాడుతుంటారు. ఇతర జానపద సాహిత్య విద్వాంసులూ గాంధారి కథలపై అనేక అభిప్రాయాలు వెలిబుచ్చారు. వాటి సారాంశాన్ని, గాంధారి కథా సారాంశాన్నీ ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు వ్రాశారు. ఆ వివరాలు ఇవి.)

అద్భుత కథా గేయములందు 'గాంధారి కథ' అగ్రగణ్యము; పురాతనము కూడా కావచ్చును. దీని పౌరాతన్యముగూర్చి శ్రీ టేకుమళ్ళ కామేశ్వరరావు గారిట్లభిప్రాయ పడినారు. 'ఇదొక విచిత్రమైన జంగంకథ. కవి పేరు తెలియదు కాని ఈ కవే కుమారరాముని కథ అను మరొక జంగం కథ కూడ రచించేడు. గాంధారి కథ క్రీ.శ.1300 ప్రాంతపు రచన. కాకతీయ ఆంధ్ర మహా సామ్రాజ్యాన్ని రుద్రమదేవి అను స్త్రీ (1260–1295) పరిపాలించింది. ఆమె నేర్పుకి ప్రజలు ఆశ్చర్యపోయి 'ఈమె మహా మాంత్రికురాలా' అనుకొన్నారు. ఆమె యొక్క వివాహపు కథను జంగం కవి ఈ కథలో నిగూఢంగా తెలియజేసేడు'.

శ్రీహరి ఆదిశేషువుగారి యభిప్రాయ మిటులున్నది. 'ఇలాంటి తాంత్రిక వ్యవహారాల వర్ణనలెన్నో ఈ గ్రంథంలో ఉన్నాయి. అవి ఈనాడు పరిపాటి కాదు. అందుచేత ఈ కథారచన పర్వతాల మల్లయ్య భక్తులు తాంత్రికవిధానాలలో నిమగ్నులైన 11–12 శతాబ్దాలలో జరిగిందేమోననీ, తర్వాత దీనిలో మార్పులూ, చేర్పులూ, జానపదవాఙ్మయానికుండే సహజ గుణానుసారంగా జరిగాయేమోననీ ఊహించవలసి వస్తోంది'.

పై యిరువురు విమర్శకు లించుమించుగా దీని పౌరాతన్యమున నేకాభిప్రాయము గలవారే. నా యభిప్రాయముకూడ నంతియ. ఐనను జానపద గేయ విమర్శనమున కవికిగాని కాలమునకుగాని తావు లేదని తొలుతనే మనవిచేసి యుంటిని. ఇదమిత్థముగా నిర్ణయించుటకు ఆధారము లేమియు దొరుకనప్పుడు ఊహాగానముమీద

ఆధారపడియుండవలసినదే. అట్టి యూహనే పై విమర్శకులు చేసియుందురు. టేకుమళ్ళవారీ కథ రుద్రమదేవి వివాహకథయనిరి. దానితో నే నేకీభవింపజాలను. రుద్రమదేవి వివాహకథయనినిరూపించుట కిందేమియాధారములును లేవు. కేవల మా కాలముననున్న రాణియగుటచే నీ కథ నామెకు అంటగట్టుట భావ్యము కాదు. గాంధారికథ 'ఇదికథ ఇది మార్గ మినుపింతు వినుడి' యని కుమారరాముని కథవలెనే ప్రారంభమగుచున్నది. ఇదికూడ దానివలే కంపిలి రాజ్యములోని గాథయే. దీనిలోకూడ తపము, సంతానప్రాప్తియు కలవు. ఇంతమాత్రము సాక్ష్యమునుబట్టియే రెండును ఒకరే రచించిరను టేకుమళ్ళవారి నిర్ధారణము తొందరపాటనిపించును. కథయందు రాజులు రాణులుగా నున్నవారు నిజముగా సాధారణులుకూడ కావచ్చును. సాధారణుల కలౌకికాద్భుత మహాత్మ్యములందగిలించుకొనెడు జానపదు లిట్లు చేసియుందురనుటలో పొరపాటేమియు లేదు. అంతియకాని రుద్రమదేవియే గాంధారిగా పరిణమించిన దనుట కెట్టి యాస్కారము లేదు. నిజామాబాదు జిల్లా ఎల్లారెడ్డి తాలూకాలో గాంధారియను గ్రామమున్నది. ఒకప్పుడది నరేంద్రరాజు రాజధాని, దాని పూర్వనామము దేవర పట్టణము. గాంధారి గ్రామమున ఇప్పటికిని ఈ కథ కొలది మార్పులతో ప్రచారమందున్నది. అచ్చట గాంధారి బాలరాజుల విగ్రహములు కూడ కలవు. అచ్చటి పురావస్తువులు, ప్రచారమందున్న ఐతిహ్యములు, భావి పరిశోధకులకు గాంధారీ బాలరాజుల సిసలైన చరిత్రము తెలిసి కొనుటకు ఉపకరించగలవు. ఈ విషయ మింతటితో చాలించి ముద్రితకథ నారయుదము.

ఆరంభమున కవివాక్య మిట్లున్నది.

'ఇది కథ ఇది మార్గ మినుపింతు వినుడి, పురజనులార వో పుణ్యాత్ములార
అది యెట్టికథ యనగా వినుపింతు, ఆ హంపి విరూపాక్షి ఆనెగొందిభూమి
విక్రమార్కుండగు అతనికి నిజరాణి అలికులవేణి,
బిత్తరి కాంబోది యనునది తారశీల పట్టణము'.

ఈ తారశీలపట్టణమును జానపదకవి మనోహరముగా వర్ణించినాడు.

ప్రొద్దుపోయి చూచిన పొన్న పూచినట్లు–జామోయి చూచిన జాజి పూచినట్లు
నెబ్బర నేరేళ్ళు మోదుగ బూచిన, చందం అదిగాక ఇంటింట
నాళీకళదము యిరువైన మేడలు, పొడుగాటి మిద్దెలు భువనేశ్వరాలు
అడుగడుగు బావులు ఆటకూటములు, చిరుమల్లెశాలలు చిత్రశాలలు'

నున్నట్లుగా వర్ణించినాడు. సూర్యనారాయణస్వామి మేలుకొలుపు పాటలో సూర్యుని వర్ణించుచు 'పొడుస్తు బాలుడు పొన్నపూఛాయ' యను నిట్టి వర్ణనమే కలదు.

తారశీలపట్టణమును వశపతి (వసుపతియో–పశుపతియో కావచ్చును) రాజు పరిపాలించుచుండెను. ఆతని భార్య దేవపద్మగంధి. 24 ఏండ్లు గడచినను ఆమెకు

సంతానము కలుగలేదు. సంతానార్థమై పద్మగంధి పెక్కునోములు నోచెను. కాని లాభము లేదయ్యెను. చివరకు భర్తృనాజ్ఞగొని రాణి శ్రీశైల పర్వతమునకు పోయి మల్లికార్జునస్వామి సన్నిధిని ఘోరమైన తపమాచరించెను. ఈ తపోదీక్ష నత్యద్భుతముగా వర్ణించినాడు. స్వామి ప్రత్యక్షమై 'ఆయుస్సులేని మగబాలను ఇచ్చేదా లేక – ఆయుస్సు గలిగి అయిదవతనం గలిగిన ఆడబాలను ఇచ్చేదా' యని ప్రశ్నించెను. వరమిచ్చు భగవంతు డిటులేల ప్రశ్నింపవలెనను ప్రశ్న సాధారణముగా మనకు కలిగినను ముందుముందు వచ్చెడు కథాపోషణమునకిది యత్యంత మవసరము. మృకండ్వాది మునులకు గూడ నిట్టి చిక్కు తటస్థించుట మన పురాణములు చాటుచున్నవి. రాణి కూతురునే కోరెను. శివు డా బిడ్డ కుండెడు లక్షణములు చెప్పి శివగాంధారియని నామకరణము చేయుమని ఫలమొసగి తిరోహితుడయ్యెను. రాణి తారశీలపట్టణము చేరుకొనెను. ఫలమారగించి సద్యోగర్భము ధరించి ప్రసవవేదన ననుభవించుచుండగా రాజుగారు బ్రాహ్మణాజ్ఞచే దేవళమున 'పడమటి భాగాన ఉన్న నందులను, తూర్పు భాగానికి గిర్రున తిప్పెను'. రాణి సుఖప్రసవమయ్యెను. శివుడు చెప్పినటులే ఆ బాలకు 'వీపున వింజామర, అరికాలున తామరపద్మం, బొడ్డున మాణిక్యం, కన్నుల చింతామణి, పండ్లను పరశవేది, నొసట చిత్రకన్ను, విభూతిరేక, ఒంటిజడ' యుండెను. ఈ వర్ణనముకూడ జానపదులకు సర్వసాధారణము. మహిమోపేతులగువారిని వర్ణించునప్పు డీ మాటలు తప్పవు. కాలజ్ఞులామె జాతకమును చూచి మేనమామ గండమని చెప్పిరి. గాంధారి మేనమామ సుహితుడు వాలుగొండ పట్టణము పాలించుచుండెను. అతని తండ్రి మాంధాత. గాంధారి ఐదేండ్లదయ్యెను. రాజదంపతులొక బ్రాజ్మణతాపసిని పట్టితెప్పించి గాంధారికి విద్యాబుద్ధులు గరప నియమించిరి. గాంధారి శీఘ్రకాలముననే సమస్త విద్యలు నేర్చెను. గురువుగారికే తప్పులు దిద్దెను. గాంధారికి తోడెవ్వరు లేక చదువుకొనుట యిష్టము లేకుండెను. తల్లిదండ్రు లది గమనించిరి. తోడుకై సుందరగిరి పట్టణపు గాండీవరాజు కుమారుడు బాలరాజును రప్పింప దలచిరి. గాండీవరాజు తారశీలపట్టణపు రాజుగారికి బావమరది. గాండీవరాజు భార్య రామక్క గాంధారికి మేనత్త. వీరికి యేగంటీశ్వరుని వరమున బుట్టినవాడు బాలరాజు. ఒకప్పుడు గాండీవరాజు బావగారిపై తిరుగుబాటుచేసి తత్ఫలితముగా 'సోలెడు బియ్యం, తోటకూర కట్ట, పాతిక కాసులు గ్రాసం'గా బ్రతుకుచుండెను. బాలరాజు సామమార్గమున రాకున్న బలవంతముగా పట్టితెండని రాజుగారు జెట్టీల నంపిరి. 'రామక్క కీడు శంకించి బాలరా జూర లేడని బొంకెను. కాని వారికి బాలరాజూరనె యున్నట్లు తెలిసెను. బాలుడప్పుడు సాధనాల గరిడియందు

ముందర లఘువున వోరీ ముత్తుంరాళ్ళ గోతమును గోట జిమ్మెను

వెనుక లగువున వోరీ ఏదుంరాళ్ళ గోతం ఎడమకాళ్ళ జిమ్మెను
జారుడుబండ దూకులు జీరుబండ మీదికి జీరుబండ దూకులు జారుబండమీదికి'
యని సాధన చేయుచుండెను. జెట్టీలాతని చూచి భయపడి బలవంతము పనికిరాదనుకొని వసుపతిరాజు గారి మాటలు మనవిచేసి తిరిగివచ్చిరి. బాలరాజు తల్లితో మేనమామ యింటికి పోదుననెను. జరిగిన పరాభవముచే కృశించు తల్లి బాలరాజును వలదనెను. కాని బాలరాజు మామతో మాటలాడి పోయిన రాజ్యము తిరిగి సంపాదింతునని తల్లికి నచ్చచెప్పి, అశ్వమెక్కి బయలుదేరి, తారశీల పట్టణము చేరుకొనెను. వసుపతిరా జల్లుని సగౌరవముగా నాహ్వానించెను. బాలరాజు మామగారిని (తన తండ్రికి చేసిన శిక్షకు) దెప్పిపొడిచెను. కాని వసుపతిరాజు అది సహృదయతతో స్వీకరించెను. బాలరాజు తానట నుండుట తన తల్లికి ఇష్టములేదని, తిరిగి పోయెదనని చెప్పెను. వసుపతిరా జాతని భోజనము గావించుకొని పొమ్మనెను. పద్మగంధి, బాలరాజు అందచందములు, తెలివితేటలు, బలశౌర్యములు చూచి అతడు తమ నగరమున గాంధారికి సహపాఠియై యున్నచో ముందుముందు ప్రమాదము సంభవించునని బాలరాజును తొందరగా పంపించుటకు యత్నించుచుండెను. రాజుగారల్లునికి కట్నములు, కానుకలు, ఐదూళ్ళు అరణమిచ్చిరి. ప్రయాణమగుటకు ముందు గాంధారీ బాలరాజు లొకరినొకరు చూచుకొనుట సంభవించెను. ఒకరి రూపముల కింకొక రాశ్చర్యపడిరి. బాలరాజు ప్రయాణ మాపుకొని గాంధారికి సహపాఠి యయ్యెను. వసుపతిరాజు గాంధారిని బాలరాజుకిచ్చి మునుముందు పెండ్లిచేయ నిశ్చయించుకొనెను. పద్మగంధి మాత్రము తన కూతురు నీ దరిద్రునినుండి తప్పించి సుహితునకీయ దలంచెను. చదువుసాములప్పుడుకూడ వారిరువురు కలిసికొన కుండునట్లును మాటలాడుకొన కుండునట్లును కట్టుబాటు చేసినది. కాని వారిరువురు తమ గురువు కనులకు గంతలుకట్టి పరస్పర ప్రేమమును పెంపొందించుకొనిరి. పెండ్లి చేసికొనుటకు బాసలు చేసికొనిరి. గాంధారి ఒకనాడు గురువుగారును బాలరాజును లేని సమయమున గురువుగారి తాళపత్ర గ్రంథములు శోధించి, శక్తిపంపు, శాంభవిపంపు, హనుమంతపంపు, వీరభద్రపంపు, భైరవిపంపు మొదలుగాగల మంత్రములును, శక్తిముగ్గు, శాంభవిముగ్గు, మొదలుగాగల తంత్రములును గ్రహించెను. వానిని ప్రయోగించి చూచుకొనెను. గాంధారి రహస్యముగా బాలరాజు మేడకేగి కలియుచుండెను. బాలరాజు తనకు ప్రమాదము సంభవించునని తెలిపెను. గాంధారి తన శక్తిసామర్థ్యముల నాతని కెరుకపరచి ఏమి భయముండబోదని హెచ్చరించి తన శక్తిని ప్రదర్శించి బాలున కాశ్చర్యము ధైర్యము కలిగించెను. చదువు చెప్పెడు బ్రాహ్మణుడు వీరి ప్రణయరహస్యములను రాణిగారి కెరుకపరచెను. పద్మగంధి వారి

నిరువురిని పట్టి కొట్టించెను. కాని గాంధారి తనశక్తిచే బాలరాజును కాపాడెను. బాలరాజు స్వగ్రామమునకు వెడలిపోవుచుండ గాంధారి తన మాహాత్త్యమున మరలించుకొనెను. పద్మగంధి కూతురునకు వివాహముచేయ నిశ్చయించి జెట్టీలను సుహితుని కడకు వాలుగొండ కంపెను. కాని సుహితుడు 'పెండ్లిరోత పెండ్లామో రోతని, ఇల్లురోత యిల్లాలో రోతని, తదేక నిష్ఠతో పంచగడ్డాలు పెంచుకొని' యుండుటచే వచ్చిన జెట్టీల తన్ని పంపివేసెను. బహుశః ఈతనికి గాంధారిపై మోహము లేకుండటకును వివాహమిష్టము లేకుండుటకును కారణము, గాంధారి మేనమామ గండమున పుట్టిన దనుటచే కాబోలు, తమ్ముని రాకకై యెదురు చూచెడు పద్మగంధికి ఆశాభంగమయ్యెను. ఆమె గాంధారి స్వర్ణ చిత్రపటమును పంపించి తమ్ముని మరల నాహ్వానించెను. గాంధారిపటమును చూచి మూర్ఛపోయి సుహితుడు తన వ్రతము విడిచి వివాహముచేసికొన సిద్ధుడయ్యెను. వివాహలగ్నములు లేవన్న బ్రాహ్మణుల మాన్యములు లాగికొనెను. చదువురాని బ్రాహ్మణుడొకడు (నాగంభొట్లు) తరుణమును గమనించి 'రేపుప్రొద్దున శనివారమని విచారించ నక్కరలేదు, దుర్వారమని విచారింప నక్కరలేదు, రేపు ప్రొద్దుపొడుపున మంచి లగ్నమయ్యా' యనెను. అందరి మడిమాన్యములు నాగంభొట్లకు లభించెను. ఇచ్చట కొంత హాస్యము ప్రదర్శింప బడినది. పెండ్లికొడుకై రాజుగారు పేరంటాండ్రతో సపరివారముగ బయలుదేరెను. గుడ్డి తిరుమలక్క కుంటికాలు తిరుమలక్క, మూగచ్చమ్మ, చెవిటి సుబ్బమ్మ, చొల్లునోటి రమణమ్మలు పెద్ద ముత్తయిదువలు. ఎన్ని యపశకునములైనను సుహితుడు గ్రహింపక వివాహనిశ్చయముతో బయలుదేరి ప్రయాణము గావించుచుండెను. మధ్యేమార్గమున రెండు కపోతములు 'వసుపతిరాజుకు నోఅన్నా, సోయితుడా అన్నా, సోయితుడా మంచి శివునివరము, వరము కుమార్తెరా, సోయితుడా నీకు చిక్కదు, ఛీ వెళ్ళకూరా సోయితుడా, నీకు దక్కదు గాంధారీ' యని చెప్పెను. సుహితుడు కుపితుడై కపోతములను చంపెను. సుహితుడు తారశీల పట్టణము చేరుకొనెను. వివాహ ప్రయత్నములు సాగుచుండెను. పద్మగంధి తన పట్టుదల నెగ్గెనను సంతోషమున,

'వాలుగొండ సీమనుంచి వచ్చెనమ్మ సోయితుడు,
మేలైన సొమ్ములంతా తెచ్చెనూ ఓయమ్మా
పట్టుచీర రవికె కట్టవే తల్లి నీవు–పట్టాభద్రుని చేపట్టవే తల్లి'
యని పాడగా గాంధారి
'మేలు మేలాయెనమ్మా మేలాయెనమ్మా–నా మేలంత బాలరాజు పాలాయెనమ్మా
వయసాయెనమ్మా వయసాయనమ్మా–నా వయసంత బాలరాజు పాలాయెనమ్మా
బాగు బాగాయెనమ్మా బాగాయెనమ్మా–నాబాగంత బాలరాజు పాలాయెనమ్మా'

యని పాడెను. తల్లి యది విని గాంధారిని కట్టివేసి కొట్టెను. గాంధారి భేతాళుని ప్రత్యక్షము చేసుకొని వాలుగొండపట్టణము నాశనముచేసి రమ్మనెను. వాడు వాలుగొండచేరి 'మొకమార్జన చేసి మూడుపుట్ల తిరుమణి, ముప్పందుం తిరుమణి నామందీర్చి, తాడిప్రమాణంగా చెరువుగట్టుమీద నిలుచుండెను.' మాంధాతరాజు వాని జూచి తాను పారిపోవుచు సేనానులకు వాని నెదుర్కొన నాజ్ఞాపించెను కాని భేతాళుడు 'తొలివీధి మలిపిరా వోరీ మలివీధి మ్రింగెను, యేమి రెండు గడియలకు ఏమి, పట్నమింత మ్రింగెను'. భేతాళుడు గాంధారి చెంతకు వచ్చి ఆమెచే శాంతిబొందెను. గాంధారి తానేమియు నెరుగ నట్లూరకుండెను. ఇచ్చట వివాహముహూర్తము సమీపించెను. భేతాళుడు తిరిగి పోయినపిమ్మట మాంధాతరాజు తన పట్టణమునకు తిరిగవచ్చి పట్టణము నాశనమైనందుకు వగచి తత్క్షణమే బయలుదేరి రావలసినదిగా కుమారునికి లేఖనంపెను. సుహితుడా యుత్తరమును చూచి కత్తితో గాంధారికి పెండ్లిచేసి తీసికొని రమ్మని నాగంభొట్లకు కత్తినిచ్చి తన పట్టణమునకు వెడలి పోయెను. ఎత్తుకు పైయెత్తుగా గాంధారి పిండిబొమ్మను చేయించి దానితో కత్తికి పెండ్లిచేయించెను. గాంధారి తనను మోసగించి సుహితుని వివాహమాడినందులకు కుపితుడై బాలరాజు స్వదేశము తిరిగిపో నెంచెను. గాంధారీబాలరాజులకు ఈ సమయమున జరిగిన సంవాదము ఏలపాటల రూపమున, తుమ్మెద పాటల రూపమున నర్మగర్భముగా నున్నది. గాంధారి బాలరాజును తనమేడపైకి రప్పించుకొనెను. ఆతడు కోరిన వన్నియు సమకూర్చెను. దేవేంద్రుని చెంతనుండి రెక్కల గుఱ్ఱములు తెప్పించుకొని ఇరువురు లేచిపోయి గంగయొడ్డు వ్రాలిరి. అచ్చట గాంధారి, భైరవుడు మరియు నితరశక్తుల సహాయమున నద్భుతకృత్యములొనర్చినది. సోలురావులకడ వారొక పట్టణము నిర్మించిరి. వీరహన్మంతుడు మున్నగువారు తారశీలపట్టణవీధుల కొన్నింటిని పెల్లగించి తెచ్చి ఇచ్చట పేటలు కోటలు నిలిపిరి. గాంధారీబాలరాజు లిచ్చట సుఖముగా నుండిరి. పద్మగంధి కీ వార్త తెలిసి తన సైన్యములను సహాయమిచ్చి తమ్ముని బాలరాజు మీదికి యుద్ధమునకు పంపించెను. బాలరాజు వీరోచితముగా పోరాడి సుహితుని చంపెను. గాంధారి బాలరాజు కోరికపై పర్వతాల మల్లన్నను దలచి సుహితుని మరియు నాతని సేనలను మరల బ్రతికించెను. సుహితుడు గాంధారీబాలరాజుల తల్లిదండ్రులను పిలిపించి వారిరువురికి పెండ్లిచేయించి తానెప్పటియట్లు సన్యాసమును స్వీకరించెను. గాంధారీ బాలరాజులు సుఖముగా రాజ్యములేలిరి. వింతవింతలగు నద్భుతములతో నమానుషశక్తులతో నిండియున్న ఈ కథ సుఖాంతముగా ముగిసినది. కథ ఎప్పటిదైనను ఉర్దూ ఇంగ్లీషు పదములు, ఆధునికములగు ఫిరంగులవంటి ఆయుధముల పేర్లు ప్రవేశించినవి. జానపద గేయమున కీ లక్షణములు పరిపాటి.

– ఆచార్య బిరుదురాజు రామరాజు

చిత్తారయ్య గుహల్లో చిత్రలేఖనాల పూజ

నేను జరిపిన క్షేత్ర పర్యటనలో మంచిర్యాల సమీపపు బుగ్గగట్టు అడవుల్లో కొత్తగా రెండు మధ్యరాతి యుగపు 'చిత్తరువులు' నా దృష్టికి వచ్చాయి. వాటి ప్రాథమిక విశేషాలు ఇవి.

బుగ్గగట్టు గుట్టల్లో ఉన్న రెండు చిత్తరువుల్లో మొదటిదైన 'చిన్న చిత్తారయ్య గుహ' మంచిర్యాలకు పడమర దిక్కున పది కిలోమీటర్ల దూరంలో ఉన్న పెద్దగట్టు ఆంజనేయస్వామి పడమరనున్న మామిడి తోటకు వాయువ్య దిశలో ఒక కిలోమీటరు దూరంలో ఉంది. స్థానికంగా 'సిత్తారయ్య' అని పిలువబడే ఈ యాభై మీటర్ల పొడవైన గుహలో ఉత్తరాభిముఖంగా ఐదు చిత్తరువులు ఉన్నాయి. మొదటి చిత్తరువులో అడుగు పొడవైన ఎద్దు రేఖా చిత్రం (పెట్రోగ్లిఫ్) ఉంది. ఎరుపు రంగులో ఉన్న రెండవ, మూడవ చిత్తరువుల దగ్గర నాయకపు గిరిజనులు మూడేండ్లకోసారి జాతర జరుపుకుంటున్నారు. ఈ చిత్తరువుల్లో ఎద్దులను నియంత్రిస్తున్న మనుషులు, పూజారులు, జింకలు, ముళ్ళపందులు, ఉడుముల చిత్రాలున్నాయి.

చిన్న చిత్తారయ్య లేదా కొత్త చిత్తారయ్య అనే ఈ గుహ నుండి ఉత్తరంగా రెండు కిలోమీటర్ల దూరం అడవుల గుండా ప్రయాణించి అడ్డగుట్టనెక్కి దిగిన తరువాత పెద్ద చిత్తారయ్య లేదా 'పాత చిత్తారయ్య' ఆని పిలిచే సహజ సౌందర్య గుహ వస్తుంది. కీకారణ్యంలో పారే ఒక ఏరు (ఒర్రె) ఒడ్డున ఉండడంవల్ల, అక్కడ ఎవరో ఇటీవలి కాలంలో కల్లు బట్టీ వండడంవల్ల వెలువడిన పొగ మసితో ఈ గుహ నల్లబడిపోయింది. అందువల్ల ఈ గుహ పడగ భాగానికి వేసిన ఎరుపు, తెలుపు రంగు చిత్రాల్లో ఎక్కువ భాగం కనబడడం లేదు. అయినా అదృష్టవశాత్తు ఒక జానెడు పొడవైన ఎరుపురంగు కొమ్ముల ఎద్దు, అడుగు పొడవైన తెలుపు రంగు ఎద్దు చిత్రాలు మాత్రం స్పష్టంగా కనిపిస్తున్నాయి. ఈ గుహను రసాయనాలతో శాస్త్రీయంగా శుద్ధి చేస్తే తెలుపు రంగు చిత్రాలు ఎన్నో వెలుగుచూసే అవకాశముంది.

పదివేల సం॥ల క్రితం నుంచి...

సుమారు పదివేల సంవత్సరాల క్రితం మంచు (ప్లీస్టోసీన్) యుగం ముగిసి శీతోష్ణ (హోలోసీన్) యుగం ప్రారంభమై మానవ మనుగడ వికాసాలకు అవకాశమేర్పడింది. ఎగువ పాతరాతి యుగం అని పిలిచే ఈ యుగంలో మానవులు బ్లేడుల వంటి రాతి ఆయుధాలు, కొన్నిచోట్ల ఎముకలతో చేసిన పనిముట్లను వాడారు. రంగు బొమ్మలను గుహల గోడలపై గీయడం నేర్చుకున్నారు. పాత చిత్తారయ్య, కొత్త చిత్తారయ్య గుహల్లో ఎముకల బొంగు పరికాలు కనిపించాయి. వాటిని ప్రయోగశాలలో పరిశోధిస్తే పై విషయం నిర్ధారణయ్యే అవకాశముంది.

ఇక ఈ రెండు గుహల్లో మధ్య రాతి యుగంలోనైతే మనుషులు ఖచ్చితంగా నివసించారని చెప్పడానికి నిదర్శనంగా ఆ యుగపు లక్షణాలైన సూక్ష్మ రాతి పనిముట్లు వందల సంఖ్యలో గుహల ముందే కన్పిస్తున్నాయి. క్రీ.పూ. 8,500–క్రీ.పూ. 3,000 సంవత్సరాల మధ్య ఆనాటి మానవులు సులువుగా వంగే కర్రలను చీల్చి వాటి మధ్యలో చెకుముకి రాతి బ్లేడ్లను ఇరికించి కొడవళ్ళు, కత్తులను చేసుకొనేవారు. ఆ యుగపు అటవీ క్రూర జంతువుల చిత్రాలతోపాటు తరువాతి యుగమైన కొత్త రాతి యుగపు (క్రీ.పూ. 3000 సంవత్సరాల నుంచి క్రీ.పూ. 1500 సం॥ల మధ్య) కొమ్ముల ఎద్దుల బొమ్మలు ఎరుపు తెలుపు రంగుల్లోను, రేఖా చిత్రాలుగాను ఈ గుహల్లో కన్పిస్తున్నాయి.

కొత్త రాతియుగం తరువాత బృహత్ శిలా (ఇనుప) యుగపు మనుషులు కూడా ఇక్కడ సుమారు రెండున్నర వేల సంవత్సరాల క్రితం మనుగడ సాగించినట్లు తెలిపే ఇనుప ఆయుధాల చిత్రాలు కొత్త చిత్తారయ్య గుహలో కన్పించగా, ఇనుప ఉలితో చెక్కిన ఒక (దేవతా మూర్తిని నిలబెట్టే) పానవట్టం పాత చిత్తారయ్య గుహలో కన్పించింది. రెండు చోట్లా ఆ యుగపు రోళ్ళు, నూరుడు రాళ్ళు కన్పించాయి. వీటితోపాటు ఆ యుగం నుంచి ఇటీవలి కాలం దాకా ఆదివాసీలు చేస్తూ వస్తున్న టెర్రకొట్ట (కాల్చిన మట్టి) బొమ్మలు వందలాదిగా కొత్త చిత్తారయ్య గుహలో ఇప్పటికీ కన్పిస్తున్నాయి. మంచిర్యాల జిల్లాలో నివసిస్తున్న నాయకపు తెగకు చెందిన గిరిజనులు ఇప్పటికీ మూడేండ్లకు ఒకసారి చొప్పున ఈ సాంప్రదాయాన్ని కొనసాగిస్తున్నారు. “కౌరవులపై విజయం సాధించిన తరువాత పాండవుల్లో చిన్నవాడైన సహదేవుడు చేసిన దక్షిణ (తెలంగాణతో సహా) దిగ్విజయ యాత్రలో భాగంగా వచ్చి ఆయన వారసులుగా ఇక్కడే స్థిరపడ్డా”మని ఇంత క్రితపు నాయకపు పూజారి సహదేవయ్య మనుమడు (ప్రస్తుత పూజారి) మల్లయ్య చెప్పాడు. అంటే, మహాభారత యుద్ధ కాలం

(ఒక అంచనా ప్రకారం 5150 సం॥ల క్రితం) నుంచి ఈ చిత్తారయ్య గుహల్లో నాయకపు గిరిజనులు చిత్రలేఖనాలను పూజిస్తున్నారని చెప్పుకోవచ్చు.

ఇలాంటి అరుదైన ఆదిమ సంస్కృతికి సంబంధించిన ఈ అందమైన గుహలను ప్రభుత్వం వెంటనే పరిరక్షించి, శాస్త్రీయంగా అధ్యయనం చేయించి విశేషాలు వెల్లడించవలసి ఉంది. లేదంటే ఇవి దుండగుల విధ్వంసాలకు గురయ్యే ప్రమాదముంది. మంచిర్యాల జిల్లా కేంద్రానికి, ఎల్లంపల్లి ప్రాజెక్టుకు కేవలం పది కిలోమీటర్ల దూరంలోనే ఈ గుహా చిత్ర స్థావరాలు ఉన్నాయి కాబట్టి, వీటిని వెంటనే చారిత్రక, సాహస పర్యాటక స్థలాలుగా కూడా అభివృద్ధి చేసుకునే అవకాశముంది.

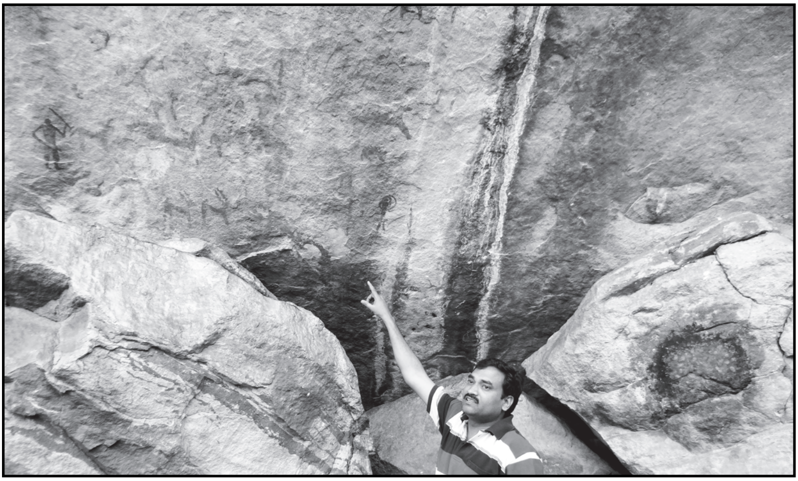

తాటి మట్టయ్య గుహలో చిత్రలేఖనాల పూజ

ఇటీవల నేను మంచిర్యాల దగ్గరి బుగ్గగట్టు అడవుల్లో చేపట్టిన పరిశోధనల్లో అత్యంత ఎత్తైన గుట్ట మీద అత్యంత ప్రాచీన గుహా చిత్రాలు వెలుగు చూశాయి. తాటిమట్టయ్య అనే గుట్ట కొసనున్న గుహలో ఉన్న రాతి యుగపు రంగు చిత్ర లేఖనాల ప్రాథమిక వివరాలను పత్రికా ముఖంగా ప్రజలకు, పరిశోధకులకు, ప్రభుత్వాలకు విన్నవిస్తున్నాను.

పంచవర్ణాలు

సాధారణంగా ప్రాక్ చరిత్రకు చెందిన చిత్రలేఖనాలు ఎరుపు రంగులో ఉంటాయి. తాటి మట్టయ్య గుహలో మాత్రం పంచవర్ణాల్లో చిత్రలేఖనాలున్నాయి. పుట్టమన్ను ఎరుపు రంగులో ఎక్కువ చిత్రలేఖనాలున్నప్పటికీ తెలుపు, నలుపు రంగుల్లో కూడా పలు చిత్రాలున్నాయి. లేత పసుపు (గార వర్ణం), ముదురు ఆకుపచ్చ రంగులతో వేసిన చిత్రాలు తదనంతర కాలపువిగా కన్పిస్తున్నాయి. ఎరుపు రంగు చిత్రాల్లో ముందుగా గీతలు గీసి, బొమ్మల రూపు తెచ్చి తరువాత గీతల మధ్య ఖాళీలను పూర్తిగా ఎరుపు రంగుతో నింపారు.

దశ రూపాలు

తాటిమట్టయ్య గుహలో కనీసం పది రకాల బొమ్మలు కన్పిస్తాయి. వాటిల్లో ముఖ్యమైనవి దుప్పి (2), ఎద్దు, బలి పశువు, అడవి పందులు (4), ఉడుములు (2), తాబేలు, మరో రెండు జంతువులు, గుడ్లగూబ, గబ్బిలాలు (2), తేనెతెట్టె. ఉత్తరం వైపు తలపెట్టి పడిపోయినట్లున్న పశువు దేవతలకు బలి ఇచ్చే దృశ్యాన్ని తెలియజేస్తుంది. తెల్ల రంగులో ఉన్న తాబేలు బొమ్మ ఈ ప్రాంతపు నాయకపు గిరిజనులు కర్మ క్రతువులు నిర్వహించే సమయంలో వేసే నగురు (పట్నం ముగ్గు) లాగా ఉంది.

షట్చక్రాలు

తాటి మట్టయ్య గుహలో సుమారు పది మీటర్ల పొడవున ఆరు రకాల వృత్తాల బొమ్మలు చిత్రించబడ్డాయి. వాటిని అత్యంత జాగ్రత్తగా పరిపూర్ణ వృత్తాలుగా దించడాన్ని బట్టి ఆనాటి చిత్రలేఖకుడికి కైవారం అనే పనిముట్టుని వాడడం తెలుసని అర్థమవుతుంది. ఆ వృత్తాలను తలలుగా, స్త్రీ గర్భంలాగా,

యోనిలాగా, ఎగిరే పల్లాలుగా, రాతి పనిముట్లుగా (డంబెల్ ఆకారంలో), సూర్య చంద్రవంకలుగా చిత్రించారు.

చతర్వర్గ ప్రజలు

తాటి మట్టయ్య గుహలో నాలుగు రకాల ప్రజలు చిత్రించబడ్డారు. వాటిలో అత్యంత ప్రధానమైన చిత్రం 'తాటి మట్టయ్య'ది. తాడి చెట్టులాగా ఎత్తైన గుట్టమీద ఈ గుహా చిత్రాలు చిత్రించడం వల్ల ఈ దేవుడికి ఆ పేరు వచ్చి ఉంటుంది. మూడు అడుగుల ఎత్తు, రెండు అడుగుల వెడల్పు ఉన్న తాటిమట్టయ్య చిత్రానికి రెండు కాళ్ళు, రెండు చేతులు, గుండ్రటి తలపై కిరణాలు చిత్రించారు – ఎరుపు రంగుతో. ప్రపంచంలో కొన్ని ప్రదేశాల్లో చిత్రించబడిన తాటిమట్టయ్య వంటి చిత్రాలను పురావస్తువేత్తలు, మానవ శాస్త్రవేత్తలు శమనుడు అని పిలుస్తున్నారు. ఆయనకు ప్రకృతిలోని మంచి, చెడు శక్తులను నియంత్రించి తన ప్రజలకు స్పర్శ ద్వారా మంచిని అందించే శక్తి ఉంటుందని విశ్లేషిస్తున్నారు. ఈ తాటిమట్టయ్యను ఇప్పటికి నాలుగు – ఐదు నాయకపోడు కుటుంబాలు కొలుస్తున్నాయి. వీరిలో దేవరబాల అనే వ్యక్తికి తాటిమట్టయ్య వంటి శక్తులుంటాయని నమ్ముతారు. తాటిమట్టయ్య చిత్రానికి ఇరుపక్కలా తెలుపు రంగులో ఇద్దరు పూజారుల చిత్రాలున్నాయి. పరిసరాల్లోనేమో మామూలు మనుషుల (భక్తుల) చిత్రలేఖనాలున్నాయి. విచిత్రంగా మరో ఇద్దరు మనుషులకు తోకలున్నట్లు, అవి తదనంతర కాలంలో చెదిరిపోయినట్లు కన్పిస్తున్నాయి.

నాలుగు కాలాలవి

తాటిమట్టయ్య వంటి ప్రాక్ చారిత్రక చిత్రలేఖనాలు ప్రపంచంలో ప్రధానంగా మూడు ప్రదేశాల్లో వెలుగు చూశాయి. అవి: 1. ఉతా ఘాట్‌లోయ, అమెరికా, 2. రియోగ్రాండ్ లోయ, టెక్సాస్ రాష్ట్రం, అమెరికా, 3. అభయారణ్య గుహ, ఫ్రాన్స్. ఫ్రాన్స్‌లోని శమన చిత్రం 13 వేల సంవత్సరాల కిందటిదని తేలగా, రియోగ్రాండ్ లోయలోని తెలుపు రంగు శమన చిత్రం సుమారు 4 వేల సంవత్సరాల కిందటిదని దానిపై 20 సంవత్సరాల పాటు పరిశోధనలు జరిపిన కరోలిన్ బాయ్డ్ తేల్చారు. ఉతా లోయలోని చిత్రం 2 వేల సంవత్సరాలకు పూర్వపుదని నిర్ధారించారు. వీటి ఆధారంగా తాటిమట్టయ్య చిత్రాలు కూడా కనీసం పదివేల సంవత్సరాల కిందటి నుంచి చిత్రిస్తూ వస్తున్నవని వాటిని వేసిన నేపథ్యం ఆధారంగా చెప్పవచ్చు. ఆది మానవుడు వేటాడిన జంతువుల చిత్రాలు – దుప్పులు, పందులు, ఉడుములు, గుడ్లగూబ, గబ్బిలం – తొలి తరానికి చెందినవి కాగా, ఎద్దులు, బలి పశువులు, స్త్రీ–పురుష అంగాలు, రేఖాగణిత చిత్రాలు, ప్రభామండల కిరణాలు బృహత్‌శిలా యుగానికి (2000 సం॥లు) చెందినవి. మధ్య మధ్యలో మధ్యరాతి యుగం, కొత్తరాతి యుగపు చిత్రాలు వేయబడి తరువాత కప్పబడిపోయాయి.

ఈ పరిశోధనలో నాలుగు సార్లు నాతో అడవుల్లో తిరిగిన నాయకపు పూజారి సాదయ్య, నాయకపు పెద్దలు పసుల బుచ్చయ్య, పల్ల సత్యనారాయణ, మరో ఆరుగురు మిత్రులకు కృతజ్ఞతలు. ఈ విశిష్టమైన చిత్రలేఖనాలను రక్షించవలసిందిగా ప్రభుత్వాన్ని కోరుతున్నాను.

History and Tourism

The History of Gandhari Khilla is shrouded in many mythical accounts. The post Satavahana Kings by name Kandaras ruled from Kandarapura. Even the Pallava King Anandavarma is said to have ruled from the same Kandarapura. K. Gopalachari a well known historian wrote that the Kakatiyas migrated from Kandarapuram. The post Kakatiya feudatories of Padmanayaka Kings undertook many constructions in the fort which we see even today.

The Gandhari fort itself is a geological wonder to see: its sky-looking rock formations, deep gorges and closed valleys inside the group of hillocks make the visitor filled with deep breath. The tourist will be greeted by a small stream of water running from the hills and hill-surrounded Medi Cheruvu (tank). The name of the tank and the 12th century inscriptions prompt us to say that the tank was constructed by one Medaraja, a local king, in his name, together with a village Medaram nearby. An archaeological wonder here is the rock cut canal which runs for a distance of furlong from Medi Cheruvu to Jeedikota Valley. There is a heap of iron slag (wastage of the iron industry) with the help of which the rock fort, cave temples, sculptures and canals were created.

After crossing the stream we will come across a series of 3 rock cut entrances flanked by sculptures of Bhairava, Hanuma and Ganapati which attest the traditional practice of Padmanayaka rulers in 14th and 15th centuries. The fourth and main entrance is the most wonderful gate cut into a connecting hillock. Its left door jamb has a sculpture called Maisamma by the devotees. Nayakpod tribals wor-

ship this deity as the chief goddess and hold traditional pujas in front of the deity.

Then one has to move up left to climb a rock cut series of steps to reach its pinnacle called Nagaara Gundu - stone of drum - where from, it is said, royal servants used to beat to alarm dangers on the fort during the royal days. If we go strait from the Maisamma Darwaja we will see to our left a series of rock cut caves wherein seers are said to have lived once upon a time. The caves are followed by a series of two structured temples which appear to have been built in 12th century. The carvings of the temples attract attention of the enthusiasts. These temples are followed by the chief temple of the fort - Naga Sheshuni Gudi. Its door jambs have been decorated with Dwarapalas and Jaalis in the Antarala in an appreciable style. The 7 hooded Naga sculpture is sculpted as holding Shivalinga in its folds. The sculpture is one of the finest sculptures of Telangana. The temple is pinnacled by a superstructure, the shikhara.

Almost opposite to this temple we find a Hanuman sculpture engraved on a rock surface, some 10 feet above the ground level. Hanuman is flanked by Shankha and Chakra. On its right side a Telugu inscription of 1403 A.D. is found. It says that one feudatory (of Padmanayaka Kings) Sri Peddiraju presented the sculpture of Hanumanta and Thirunamas to Ananataraju and Raghunayaka (Lord Rama?). It appears that the descendants of Peddiraju are still living in this area, since there are Nayakpollu with Peddi surnames and Peddulu is the chief traditional priest of the Gandhari Jathara even today.

Further moving will land you among a huge oblong basement called Pattanam which might be the royal harem. There are series of steps, ponds, pot sherds, etc. inside the Pattanam. Almost opposite to the Pattanam one has to climb a rock cliff to see rock cut wells (3) called Savatula Baavulu. Their fine finishing leaves us with wondered face. There we find Padmanayaka traditional sculptures of Ganapati, Shivalinga, etc. which are in mutilated state now.

If we cross Pattanam and move further we find a deep rock cut well with steps and arrangements showing that once the Enugula

Baavi (Elephant Well) served the drinking needs of the people with the help of Elephant - run- Mota (huge water lifting container). A stream coming from higher altitudes stores water in this pond-size well and flows across it running through a gorge between two hillocks. In about a furlong distance we find a series of caves in a hillock towards our left side. One cave with two sections have pre-historic petroglyphs belonging to Mesolithic and Megalithic ages. The petroglyph motifis contain the figures of feet (pairs in hundreds), bullocks, horses, nets, oblong map (Patnam in the words of Nayakapollu), etc.

Thus, the Gandhari fort has a scope of developing it into a historical, adventurous and tribal tourist site with the potential of boating in Pulimadugu pond and Medi Cheruvu Tank nearby.

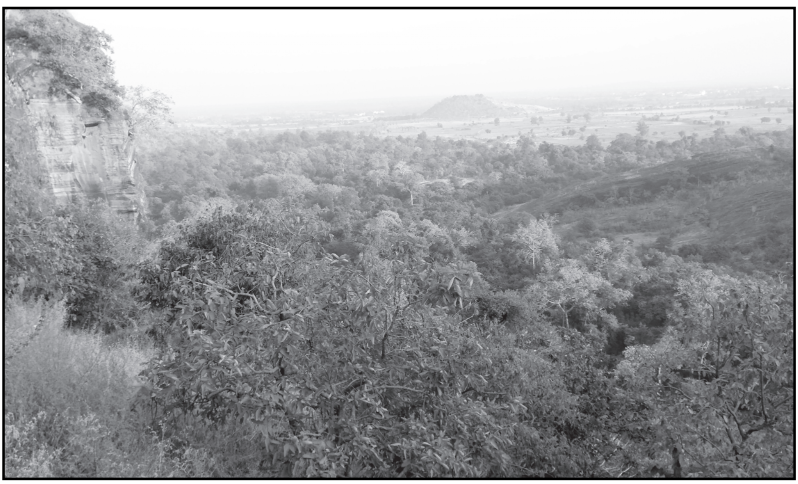

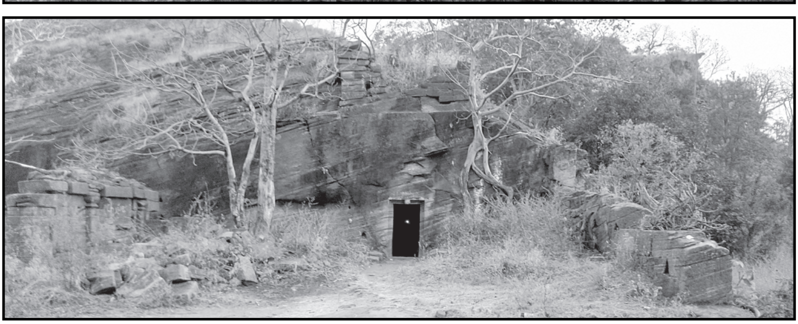

Rock Edict

Located in the precincts of Mancherial, Gandhari Fort is known in the annals of Telangana history as the only fort chiseled out of solid rock some 1200 years ago. But its authentic history is still a mystery as to who were the first people to inhabit it and who were the first builders, so and so forth. So far only single attempt of scientific nature was made / recorded by the State Archaeology Department in 1990 when its officials snapped a photo of an inscription engraved on the rock surface of a hillock inside the fort. But not its estampage, nor its contents were taken out, deciphered and published till date. This promted me to decipher the inscription and to let the people know its rendering and contents as detailed below.

TEXT

1. **shreerastu**
2. **svabhaanu aashveeja ba 8 bu!**
3. **shree peddiraaju anan-**
4. **ttaraaju raghu naa**
5. **yakulaku sa**
6. **marppinchchina**
7. **hanumantta**
8. **tiruvani pra**
9. **tishTha! shreem**
10. **yun –**

The Telugu / Indian year **svabhaanu** came in 1403 A.D. in which Telangana had been being ruled by Padmanayaka dynasty. The

presence of their rule is attested in Gandhari fort since their traditional sculptures of Bhairava, Hanuma and Ganapati are found sculpted in front of every entrance in the fort.

The Padmanayaka ruler Singabhupala – II (1384-1399 A.D.) brought Vaishnava saints / cult from Kanchi (Tamilnadu) and propagated Vaishnavism in Telangana. As a customary practice in Vaishnavite cult one Padmanayaka vassal in Gandhari area Sri Peddiraju got the rock surface of a hillock in the front chiseled with a figure of Lord Hanuma flanked by **Tirumani Naamas** for Anantaraju and Raghunaayakulu. Or, the contents of the inscription may be interpreted as Peddiraju Anantaraju presenting the sculpture of Lord Hanuman and Thiruvani Naamas to Lord Rama since Padmanayakas were the followers of Rama.

The astonishing thing about the heritage of the inscription is that the area around Gandhari fort is still inhabited by the sucessors of Peddiraju. They now belong to Naikpod tribe. Their initials carry the same name peddiraju or simply peddi or peddollu in local parlance. The name of the present priest of the Gandhari Jatara is also Peddulu. Even today they belong to the same caste Padmanayaka but it became a tribal caste some decades ago. They wear tirumani and are hence called tirumanidaarulu. They invoke the Vaishnava cult profounder Singabhupala in the name of Singaboya. They follow the age old practice of **ranam kudupu,** prevalent in Singabhupala times (1384-99 A.D.), during the Gandhari Jatara to be held every year in Magha Masam (February).

A folk ballad Kaatamanna Katha, widely prevalent in Gandhari area, speaks about a queen Peddamma, wife of Peddiraju, as she repaired many temples and constructed a few temples in her fort which can be seen in an area around **pattanam** in the Gandhari fort.

Thus it is clear from the above evidences that a local ruler called Peddiraju or Peddiraju Anantaraju got the image of Lord Hanuma and Tirumani Naamas chiseled and laid the inscription in 1403 A.D. to that effect which was also supported by the folk lore and the still continuing practices of the Padmanayaka tribals in the Gandhari fort.

Copper Plate Inscription

While I was studying the stone inscription of Gandhari Fort near Mancherial one of my senior friends Sri SidamArju of Asifabad District brought to my notice about the presence of one copper plate inscription locally called Sannad and he managed to get a copy of the same from Sri KovaBaburao and Sri Kova Doulathrao, the heirs of Sri KovaBaburao and KovaSomuju who acted as Mokasis as per orders of this Sannad received from the local (Mutyampalli) Sardeshmukhs of Nizams of erstwhile Hyderabad State in 1824.

The contents of the inscription reveal that the Sannad was originally issued by the Sardeshmukhs of Mutyampalli – VenkataMutyamrao, VenkataJagannatharao and VenkataRamarao – in 1824 to Sri KovaBaburao and KovaSomuju confirming the post of Mokasi to collect taxes from the Gonds of GandhariTaluq and pay to the Sardeshmukhs. But the Sannad was lost by the recipients who hence requested the Sardehsmukhs for reissue of the Sannand. The Sardeshmukhs were convinced in view of their correct duty and hence reissued the Sannand in 1871. The Sannad of the year enumerates the taxes to be collected among the Gond tribals as detailed below.

1. Marriage – Re. 1.25 Paisa
2. Cultivator – 62 Paisa
3. Dasara – Big village: Re. 1 and Small village: 50 Paisa.
4. Plough (Monsoon and Summer) 5 Bighas 50 Paisa.
5. Wooden houses – Big Addedu grains and Small Maanedu.

The Sannad was revalidated once again in 1897 in Urdu letters.

The Sardeshmukhs made it clear that the Mokasis should not

murmur but they should perform their duties faithfully as was done earlier and should grow for generations and should be cordial with the people.

The copper plate gains importance in terms of local / agency rule, communities such as Gonds and Velama chieftains and languages – Telugu, Urdu and Gondi.

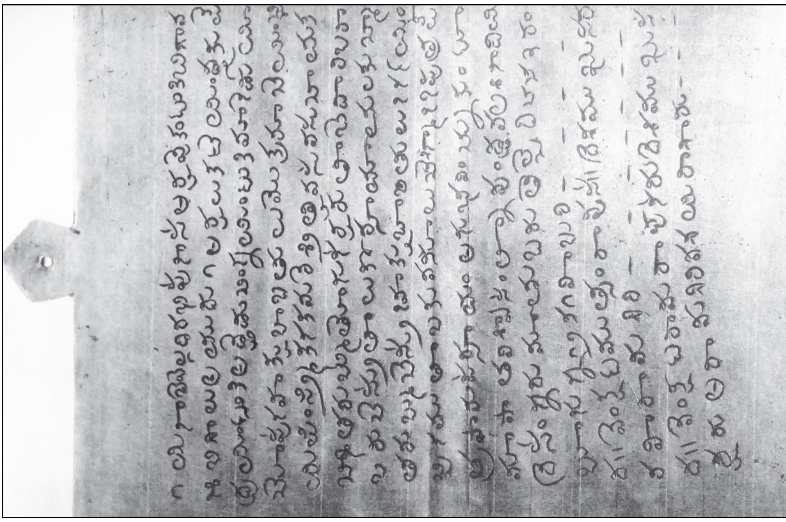

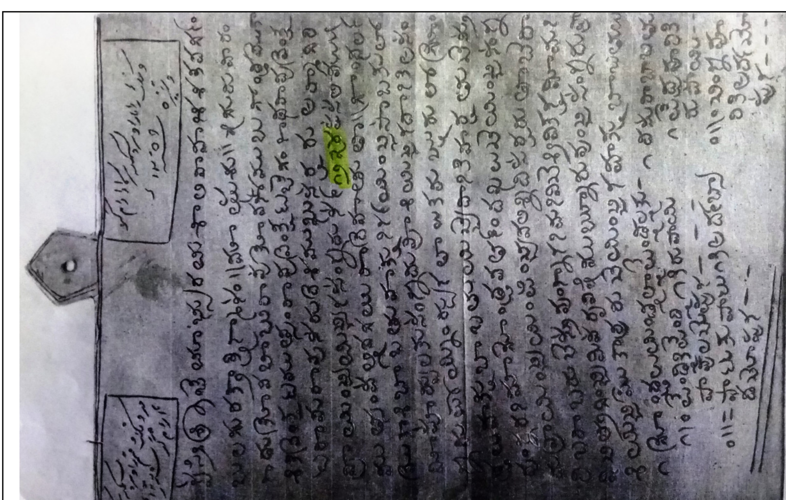

State Archaeology Dept. (1990-91)

Draft Report on Gandhari Fort

Gandhari Kota, the Hill Fort situated near Bokkalagutta, H/o. Timmapur village, Mandamarri Revenue Mandal of Adilabad (now Mancherial) District was partially surveyed in 1984-85. In order to locate any other historical or archeological finds in and around Gandharikota further exploration of the said fortification was undertaken during the month of December, 1990 along with Sri Thakur Rajaram Singh and Technical staff of Warangal office. The following is the consolidated exploration report of Gandharikota.

Gandharikota situated in the reserve forest (Sy.Nos. 31/1, 6,7,8,9) about 4 kms. interior of Manchirial-Bellampally road, from the point at which the Zilla Parishad road to Bokkalagutta starts. The fort was constructed connecting the four peaks of hillocks locally known as Gandharigutta situated in between Jalagutta and Oragutta. These hillocks are situated about 3 km. South-West of Bokkalagutta hamlet. Even today there is relatively thick forest around the Hillocks indicating that the fort to be a Vanagiridurga (Hill Fort situated amidst forest area) during its heyday.

A cart track with maize and groundnut fields on either side near the village gradually leads into the forest track till we reach the hilly nullah in the vicinity of Gandharikota. In between the Bokkalagutta and 20 feet inside the forest to the right of the track a badly weathered and mutilated figure of Saiva Dwarapala was located. The material used for the sculpture is granite with much iron content. Here Dwarapala is shown as standing on a Pancharatna pedestal with his

hands holding Damaru and Serpent. Its measurements are Head: 0.37 m. Middle portion: 0.26m, Lower portion: 0.60m with maximum width 0.60m.

This small hilly nullah is having sufficient water on the day of exploration (during Dec, 1990). On the right bank of this nullah is the main hillock i.e., Gandharigutta. On the left bank there is again a hill with thick forest cover locally known as Oragutta. This hilly nullah flows in the midst of the forest having the tree cover of smaller sized teak, boorugu, pasha, jubbi, thavasi and bamboo, etc.

During the exploration of this area near the hill stream a habitation-cum-iron smelting factory site is located. This site is exactly adjoining the spot where nowadays the people from the adjoining villages of Timmapur, Bellampally, Mandamarri, Kasipet, Devapur and Bokkalgutta congregate especially on Sundays, Wednesdays and Thursdays for Vanabhojanam. The material picked up during the exploration at this site includes pottery rims and potsherds of grey colour and crucibles of different shapes, some of them having evidence of legged ones. The mound is 12 to 15 feet higher than the nullah bed covered by forest trees. The extent of the site is more than half a kilometer in square. The site is locally known as **Chittepuralla Boda**. The mound is profusely covered by potsherds of grey colour, crucibles and raw lateritic material and iron slag. An important feature of the crucibles found here is that they have been coated at the bottom with Chinese clay probably for withstanding a higher temperature.

Immediately on the North-East side of the present nullah there is a half square kilometer deep tank bounded by earth and masonry cut stones known as **Medi Cheruvu**. The tank is having deep waters at this day (of 22nd December, 1990) . The earthen embankment connects Oragutta and Gandharigutta hills. The height of these hills here is 1300 to 1500 feet MSL and more than 700 feet from the present ground beneath the tank. To the east of the tank is an open spring known as 'Medi Chelime' and it is said to be perennial.

At the foot of the Gandhari hillock is a **concealed water chan-**

nel of early medieval age to facilitate the flow of tank water to the fields meant for raising food and fodder for the inhabitants of this Vanagiri Durga. This sluice is actually cut into the natural rock of Gondwana sand stone to a depth of 12 to 15 feet in semicircular fashion connecting to a rock cut rectangular channel to the same depth. In the wall separating this rock cut channel and the semi circularly cut inlet channel (nearly 2.50m) is a sluice at the bottom to regulate supply of water to the fields. There are two big grooves in the northern and southern channel indicating the presence of a sluice gate probably of wood or stone. At a height one yard above the opening is another small opening which is intended for outflow of water from a higher level when the tank is filled to that level. Over this rock cut channel are ceiling slabs serving both the purposes of concealing the channel and also to prevent the debris and other vegetable matter falling into it and gradually soaking it up. Near the above mentioned ceiling wall is a big rectangular ceiling slab having circular hole for probably manual operation of the sluice gate. This ceiling slab measures 1.15 x 1.25 x 0.22 m. The diameter of the hole 0.45m. In front of this stone the rock face is cut into 0.70 m. wide channel for inflow of water at maximum level. This channel is having at middle 0.45 m. square cut space to a depth of 0.15 m. with side cut grooves on either side. These cut grooves measure 0.55m x 0.23m . Most probably this is intended for insertion of a stone or wooden block to arrest the gushing of excessive water from the gap of 0.23m in the central square cut as its bottom. All this arrangement indicates engineering skill in tank construction and of regulation of outflow of water achieved during early medieval times. When this rock cut sluice gradually became inoperative due to the silting of the tank and breaches to its bunds, a new sluice was constructed which is in operation to regulate water supply at present.

On top face of the adjacent wall is Linga carving. There are some rock cut stone steps from the western side leading to this Siva Linga.

There are two rock cut cells turn into the natural rock on the northern face of the hillock about twp furlongs north of 'Chittepuralla

Boda' mound. These rock cut cells are locally known as **Lanja Gundlu**.

A four armed Bhairava figure in high relief is carved on the dressed rock face to the left of the cells. Here the Bhairava is shown as holding Damaru (Upper Right), Trisula (Upper Left), Khadga (Lower Right) and Pathra (Lower left) in his four hands. His hair areas resembling a snake hood is noteworthy. The figure measures 1.60m x 1.06m. The first cell is having 1.32m x 0.67m entrance door. The cell is having a space of 1.80m. east-west x 1.75m northern south x 2.00m height. In the middle of the cell is a square stepped pedestal probably serving as the base of Sthupa or a religious object. The first square measures 0.55m x 0.58m while the second measures 0.40m x 0.43m with the third step measuring 0.33m x 0.30m. This third step is having a 0.52m circumference circle enclosing a smaller circle within it. The back wall of the cell has about twelve triangular shaped niches probably for keeping lamps.

This cell having a door entrance of 1.38m x 0.65m measures internally 1.60m x 1.66m x 2.18 (H)m. This cell is having eleven triangular shaped niches in its rear wall. The central pedestal is missing in this cell. The presence of mortise holes in the door sills indicates some sort of wooden door shutter for these cells.

The entrance and the walls of these cells are of natural rock of the hillock while the sikhara portion is of structural nature consisting of dressed stone triangular slabs placed one above the other in three tiers surmounted by a flat square stone bearing the carving of full blown eight petalled lotus with a central roofing pendant.

To the south of these rock cut is a **rock cut portal** of the fort strengthened and improvised by the use of dressed stone blocks to give even and additional height to the available natural rocks wherever it is of lesser height. Here the natural boulder cut crop has been meticulously chiseled to give an even and uniform appearance of a rock cut fortification. This gate way faces east and is planned in such a way that it provides the necessary concealment and strength to the 2nd entrance facing north. To the north of 1st entrance is the northern wall turn out

of the natural face of the hill with small niche (0.60m x 0.58m x 0.46m depth) at its western end. The bottom portion of this wall with cell is having a rectangular platform measuring 7.25m length x 0.87m (width) x 0.30 m (height). This rectangular platform might have served as a rock bed with the niche in the wall serving as space for keeping utility articles like cloth bowls etc. of monks. This bed is having a mortise hole which might have served as a post hole for fixing some sort of shade or a bamboo umbrella. Among the chiseled marks of the dressed face of the wall is the linear depiction resembling the Triratna symbol which may indicate the presence of Buddhist rockcut activity at their place. This is further strengthened by the local name given to the rock cut cells as Lanja Gundlu.

On the southern side of this rectangular enclosure is a **rockcut doorway** measuring 2.75 m (h) x 1.50 m. As one passes through this rockcut inner entrance of the first gate, one encounters a huge well carved base relief figure of a Naga guarding the fort, which is locally called **Mondibhairava**. It measures 2.22m x 2.07 m. This figure is shown here as standing in Prathyaleedha pose and as holding a magic staff with seven prongs in his right raised hand while his left upraised arm holds fire in its palm. Behind the head of this figure 18 snake hoods were carved as Siraschakra, which indicates the figure to be a Naga guarding entrance to the fort with his magical powers. The name in use till this day for this figures namely Mondibhairava indicates that the figure is to be that of a Naga Thantrika guarding the entrance to the fort. The local people even to this day use the gap formed due to the fallen walls of the **Kantegoda** connecting the South-Western corner of the entrance burj and the hillock, from where the dressed stone has been quarried in such a way that the hill face appears like a broken burj. The line drawing of a Koya figure on this wall is noteworthy. By using this gap for the entry into the fort the people are avoiding to enter the fort through the entrance faces by this Naga Dwarapala figure. Opposite to this figure of guarding is a slab containing the carving of a **pair of feet**.

As we proceed further West some rockcut steps were encountered which were contemplated to facilitate to climb the second hillock. More or less plain surface of the hillock to the south of these rockcut steps is utilized for the construction of some sort of buildings. We have only evidence of chiseling the rock surface to make leveled **rectangular spaces** of about 6.60 m x 2.25m in the centre and smaller spaces on its either side with rock cut post holes on the three sides of the even leveled space which most probably served for penning wooden posts to support some wooden or light weight super structure over them. There are rockcut drains outside the post holes to drain the rain water. These may be the extant evidence some structural activity intended to accommodate people inside the fort.

After climbing the steps mentioned above a Naga with snake hoods behind his head is depicted on the rock face of the hillock. Beyond this Naga figure the way is continued till we encounter the carving of a chained **elephant** with a man in its trunk. This man held in the twirling trunk of the elephant is peculiarly depicted, with human body below the navel and snake body above its navel. This elephant slab measures 1.46m (h) x 0.93m(w) x 0.35m thickness. At this point the climb of the second hillock is over and we take a U-turn to right and encounter dilapidated structure of dressed stone masonry which is known as **Sunkari Darwaja**. Above this Sunkari Darwaja is a big flat boulder locally known as Kacheri Banda.

Then comes the big gate or **royal portal**. The approach road to this portal is cut out of the hillock. The distance between the second gate and the royal gate is about 0.4 km. The external wall height of the Royal gateway is 3 meters above the natural rock, and its width is 1.5 mts.

As we approach this royal portal there is a line drawing of Hanuman on the face of the rock wall to our left. This is probably an attempt to carve Hanuman figure in bas-relief. The wall opposite to this figure i.e., right hand side wall (as we approach the royal portal) has the line-drawing for scooping out the rock for chiseling guard rooms.

The rockcut entrance portal measures 6.15m x 2.50 mts. with 0.68 mts. thick door jambs. The door lintel at its centre is bearing the carving of Gajalakshmi as Lalatabimba. The door jambs are dressed with facets to enhance their beauty and appearance. The bottom portion of the right door jamb bears the carving of a figure measuring 0.70 m x 0.53 mts. This figure is carved here as turning away from the spectators with double line drawn as an arch above the head in a semi-circular arch fashion connecting raised left hand holding a sword and the shield held in right hand of the figure having a long flowing jata like plait of hair behind its back. This figure daubed with red Sindhur is being worshipped as Gadimaisamma. A headless marble image of Durga assignable to 17th C A.D. is kept near the figure carved on the door jamb. This image of Durga measures 0.23 m. x 0.17 mts. At the back of this entrance at the ends of the door lintel are two mortise holes to keep the hinges of the wooden door leaves. At present it has no wooden doors.

There are rock cut steps leading to the top of the entrance portal locally known as Nagara Gundu.

As we go further inside the fort after passing through the portal an oval shaped depression is cut into the natural rock, in which water is present to a depth of 14cms in the month of February. At 70 feet distance in South –Eastern direction is the even surface near the hillock. The rock face of this hillock of both the Eastern and Western ends has been utilized for making **rock cut caves** and this even space between these caves has been utilized for the erection of two structural temples. On the way from the Royal Portal to Seshanaga cave stair cases were provided wherever necessary to climb the hill. Masonry walls were erected on the outer edge of the hillock for defence purpose and there are several deep circular cisterns for preservation of rain water on this way.

Three rock cut caves were scooped out in a row in the Northern rock face of the hillock at its eastern end. The first cell measures 0.95 m x 0.83m x 0.89 m depth with a platform like uncarved space mea-

suring 0.54 m x 0.30m x 1.4m depth. The third cell measures 0.95m. h x 0.52m. w x 0.81m. depth and has a pedestal like un-scooped portion at its back, which measures 0.56m x 0.37m x 0.06m thickness.

To the West of the rock cut caves is red sand stone **structural temple** facing east. The shrine proper measure 3.70m. x 3.70m and is constructed by utilizing dressed red sand stone. Bhairava figures are carved on the doorjambs as Dwarapalas. In front of this square shrine is a rock cut antarala or porch measuring 4.90m x 4.90 mts. The extant height of the temple is 3.25 mts. Triangular slabs used in the construction of the ceiling of the antarala are fallen down. The entrance of the shrine with dilapidated ceiling measures 1.50 h x 0.75 w x 0.55 (thickness doorjambs). By the side of the temple on the vertical face of the hill there are rock hewn niches scooped out for keeping lighted lamps.

To West of the temple is another structural temple facing North. It has an Antarala and a Garbhagriha.

By the side of this structural temple is a **big rock cut cave with a shrine** and anti-chamber. The cell proper measures 4 mts. square with 2.30 mts. height with four plain pilasters at its four corners. A huge snake with outspread seven hoods is carved near its southern wall with a Peetha over its coiled body shown with four coils one above the other. This Peetha has a small hole in its centre for fixing an image which is now missing. There is sufficient room for a man to circumambulate round. This snake figure scooped from the ceiling to the bottom of the cell. The height of the snake figure is 2.30 mts. and the width of the coil body 1.65 mts. while the width of the out spread hoods is 1.38 mts. below the seven snake hoods. The circumference of the narrow portion of the snake body is 1.21 mts. The entire figure seems to be unfinished with the chisel marks clearly visible all over its body and also on the chiseled potion of the entire cave. Huge Dwarapala figures were carved on either side of the entrance of the shrine. The Dwarapalas are shown here as holding Sankha and Chakra in their upper hands while their lower hands are in abhinaya and as placed on

the batt-end of the gada. In between these huge Dwarpala figures is the ornate doorway with a dancing female figure along with an attendant chowri bearer in the bottom square potion of the door jambs with a pilaster shown over it as supporting the projecting door lintel of the entrance. The space intended for the Latabimba in the centre of the door is left unfinished. Inside the door are drilled holes on either end of the door at the ceiling and floor indicating the existence of some sort of wooden door arrangement for the Garbhagriha.

The Antarala before the cave shrine mentioned above measures 3.90 mts. East-West and 1.90 mts. North-South. It is scooped out to a height of 2.35 mts. from the ground. Antarala doorway has on either side at the bottom the figures of Dasanjaneya and Garuda with folded hands on either side.

On the rock to the left side of the Antarala entrance is an embossed figure of a standing female figure with her right hand raised up. Besides it is the carving representing a female figure and a seated male figure holding a staff. At the eastern end of the dressed rock surface eight armed standing Bhairava figure is depicted.

There are a few steps on north western corner for climbing down to a lower level ground situated in the North West of this cave. Here is a vast open land now covered by trees. On a boulder to the right of the open land is a figure of Dasanjaneya measuring 1.55 m. h x 0.85 m. width with an inscription to the proper right of Anjaneya figure. The inscription datable to 13th C A.D. records the construction of Hanumanta Tiruvakida by Oddiraju Anantaraju for Raghunayaka. To the West about 550 mts. is a rock cut Kunta with steps.

As we climb to the top of the hillock we come across a figure of **Bhatukabhairava** carved on a boulder. The four armed Bhairava is shown here holding Trisula and Damaru in his upper hands while the lower hands hold a curved dagger and severed head and patra respectively in them. The depiction of dishevelled head, patrakundalas, long flowing garland of heads (mundamala), nagaharas, nagakatibandha, wooden sandals and the figure of the dog licking the blood oozing

from the severed head held in the lower left hand of Bhairava are noteworthy. Two snakes in natural form are shown to the left of the figure of Bhairava. This figure of Bhairava measures 2.60m x 1.16 mts. Anjaneya, Ganesh, Linga and Nandi are carved on the rock besides the Bhairava rock.

From this point we ascend to the top of the hillock whose northern face has been used for scooping out the rock cut caves mentioned above. Here there are three rockcut wells locally known as **Savatula Bavulu**. According to a local legend they are ascribed to the three wives of Nagavaddiraju. These three rock cut wells are separated by two chiseled rock walls. The first well at the eastern end measures 10 x 5 mts. with 2 mts. depth above the water level. The next one i.e., central one measures 10.5 mts. width and 2 mts. depth above the water level. The third one measures 5 x 5 mts width and 1 mt. depth above the water level. These rock cut wells or troughs are reminiscent of the rock cut troughs of Thotlakonda, Gopalapatnam and Pavurala Konda of Bheemili. About 20 mts. from these rock cut wells to the west is a structural basement of 5.50 m. x 3.50 mts. which might have been used as a kitchen or bath.

After the survey of these wells etc., we climbed down and again reached the Dasanjaneya figure with inscription. Near by is stepped deep well locally known as Madiga Londa. A stone quern is lying near by a ruined construction probably a house in the open area enclosed by a stone wall of about 2 mts. width. Within this area we noticed about 3 to 4 pits dug to a depth of 1 to 1.50 mts. Probably these pits were dug up by treasure hunters in recent times.

While climbing towards west some traces of structural constructions like post holes, drains, and cisterns were located in the plain area in the natural rock of the hillock. Some pot shreds mostly of rim pieces were picked up from this area. This area is locally known as **patnam** which indicates that the original name of the fort might be Kandara patnam or Kandarapura the corrupt form of which might be Gandhara.

The mension of "Oddi Raju" in the **inscription** near Hanuman in Gandhari kota and Samantha Voddi kula in Mangallu grant, the plan and constructional technique of Midiceruvu with its rock cut sluice appearing as a precursor to the later irrigation tanks with sluices of Kakatiya times, the traditional accounts preserved in Siddheswara Charitra and Kalpapradipa (now better known as Vividhatirtha Kalpa) of Jinaprabha Suri about the progenitor of Kakatiya dynasty Madhava Varma or Madhava Raja along with traditional accounts recording the ancestors of the Kakatiya family migrated from the Town Kandarapura - all suggest that the ancestors of Kakatiya family might have migrated from this fort of Gandhari. However the matter is open for further investigation.

On the way to Gonthemma Pokkalu in between the two peaks at the lower down edge of the hillock is the water reservoir locally know as **Peddabavi**. There are a flight of steps provided to climb down to reach this reservoir. The construction of wells viz., Savathula Bavulu, Peddabavi, Madiga Londa etc., at various places and levels of the hillocks within the fortification aiming at the conservation of rain water indicate well planned water management by the builders of this early medieval fortification in continuation of inherited technological legacy since early historic times.

Prehistoric Petroglyphs :

Near the edge of the hillock while climbing down a natural rock shelter cum cavern was located which was locally known as "Gonthemma Pokkalu". Light penetrates in to the interior of this cavern from all sides, particularly from north and south. The depth of the cavern is 10 m. There are two main openings facing south for this cavern of about 3 m. in size on its eastern and western ends. There is another opening on the northern side of about 4m. There are three centrally located openings of about one meter which are visible on its rock face from the centre of the cave.

This rock shelter cum cavern communes a vide view of the hill

and the surrounding valley. The availability of water in the depressions of the hillocks attracting small animals might have prompted the hunter gatherers to utilize this cavern for shelter during their hunting expeditions.

The wall surfaces and the ceiling of the cavern is full of linear designs of hundreds of carved pairs of feet, figures of engraved animals like humped bull, birds like long beaked crane in flight holding the catch, horse and deer etc. These rock brushings may be assigned to Upper Paleolithic to Mesolithic period with numerous engravings of Padas done during early historic period that followed. Eye sketches of some of these drawings are enclosed. These rock brushings quantitatively and qualitatively well developed that those found in the rock shelters at Buddhagavi in Anantapur district, Mudumala or Muraridoddi and Sanganunipally villages in Mahaboobnagar district, Edithanur in Ranga Reddy district and Station Ghanpur in Warangal district.

In the vicinity of the site we have found a few microlithic artifacts and a quartzite scraper. Upper Paleolithic artifacts along with Mesolithic tools were found very near to the brushings within a distance of 0.2 kms.

Thus the two spells of survey of Gandhari Kota revealed evidence of human activity in the area from Upper Paleolithic down to late Mesolithic period.

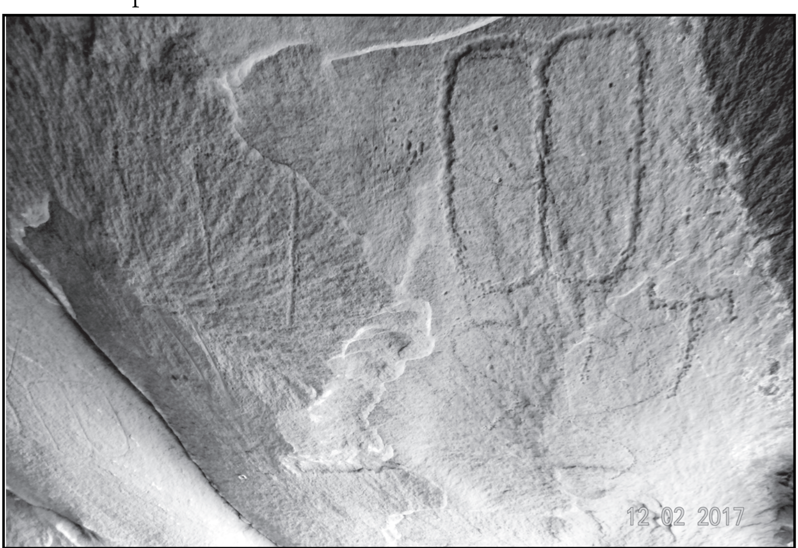

Chittaarayya Cave Paintings and their Worship

During my exploration taken up on 8.1.2017 in Mancherial district I came across two more new prehistoric painting sites in the Buggagattu forests located at a distance of some 10 km from the district headquarters Mancherial. I am herewith bringing the primary facts of the cave paintings, through media, to the notice of the people, scholars and Government as the following.

Cave No. 1

This cave locally called Chittarayya Gundu is oriented towards northward and located at a distance of one kilo meter from the Buggagattu Anjaneyasvami temple in its north western corner. The prehistoric paintings were drawn at five places on the sand rock walls of the 50 yard long cave. The first space has only one petroglyph of an ox engraved in one foot length. The second and third spaces are the main *chittaruvulu* on which several tens of red ocher paintings were drawn. The most important paintings of the spaces include the animals – horned bulls in rows, deers, antelopes, porcupine and big lizard (*udumu*). Some men were depicted as controlling the oxen with weapons. The paintings also include a priest with thick red ochre halo around his head. Similar painting is also found nearby but in fainted red color. The Naikpod tribals of the region, who invoke the deity Chittarayya for three days in every three years, call the priests as *tappeta goollu* (big dappulu in Telugu). The fourth and fifth spaces are expressing only fainted red ochre oxen.

Cave No. 2

Paatha Chittarayya Gundu is located in the deep forests at a distance of 2 kilometers from the first cave. Its projection towards northward is more than the Cave No. 1 and hence it seems to have provided more safe accommodation to the humans. But unfortunately most of the prehistoric paintings depicted on its wall spaces have been dimmed due to the recent distilleries cooked here for illegal liquor. Only a half-foot long ox figure in red ochre color at one place and a foot-long ox in white color at another place are clearly visible on the 30 feet-long wall space of the cave. But there appears every possibility to retrieve several paintings by way of scientific / expert chemical cleaning of the cave wall.

Mesolithic Times Onwards…

With regard to the corroborative evidences of the paintings fortunately one can find hundreds of microliths in front of the caves. The Mesolithic Age people inserted the small chips of chert stone (one-inch long and centimeter width) in the full cleavage of fist fit logs to make knives, sickles, etc. sharp implements, in between 8,500 B.C. to 3,000 B.C. It also appears that the caves were inhabited the people during the subsequent ages – Neolithic and Megalithic – as it is revealed by the human paintings with metal weapons and physical grinding stones.

Since the cave painting sites are located in a distance of ten km drive from the District Headquarters Mancherial the Government may develop the sites as historical and adventurous tourist sites so as to protect the rare and rich heritage of Telangana.

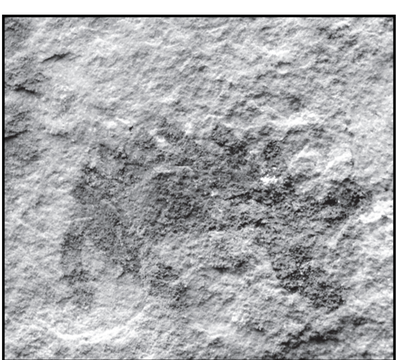
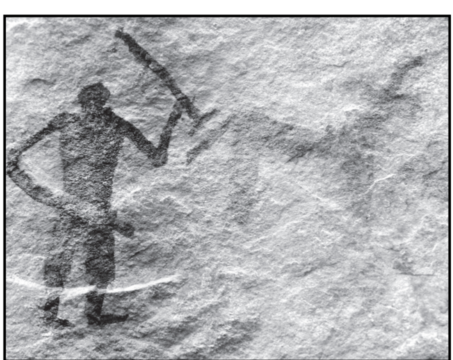

Thaatimattayya Cave Paintings and their Worship

During my recent personal adventurous explorations conducted in Mancherial district I came across a new prehistoric painting site on a high mountain called Thaatimattayya in the Buggagattu forests located at a distance of 10 km from the district headquarters Mancherial. I am herewith revealing the primary facts of the cave paintings, through media, to the notice of the people, scholars and Government.

5 Colours

The prehistoric paintings were drawn in five colours, viz., ochre red, white, black, thick green and pale yellow. The use of multiple colours in the paintings in the instant case is against the common practice of employing only one colour ochre red shows the richness and vividness of the site.

4 Types of people

Interestingly the Thaatimattayya cave paintings reveal 4 types of people, viz., Thaatimattayya, priests, devotees / common people and people with tails. The most important figure of the galaxy of paintings here is that of Thaatimattayya. The hill itself derived its name after this figure. But in Telugu Thaati or Thaadu means palm tree. Since the hill is so high like Thaadichettu (= Palm Tree) it seems to have been called so by the local tribal (Naikpod) people.

The most striking painting of Thaatimattayya, drawn in ochre red colour outlines and schematic pattern, is depicted in 3 X 2 feet

measurements. It has two legs, two hands and a circular head with rays up. The Thaatimattayya figure is surrounded by priest like figures (triple lined) and a few devotee like people – some in white colour and some in red colour. The astonishing feature here is a couple of figures of people / deities with tails which were over-painted subsequently. These figures might represent the proto type of the Lord Hanuman.

Anthro-linguists and archaeologists call the Thaatimattayya like figure as "shaman" or sorcerer found in various parts of the world – say for example in The Sanctuary Cave, France and the caves of Utah Canyon and few other caves in America and other countries. The shaman painting is treated as a divine man who has access to supernatural spirits – good and bad – and protects his people with his touch. Even today there are such people in Telangana variously called devarabaala, ganaachaari, katoda among Naikpod tribes and bhaktal among Gond tribes.

6 Types of circles

One of the most striking features of these cave paintings is the drawings of perfect circles. It seems that the prehistoric artist had used geometric measurements to draw the circles. The circles perhaps represented human heads, womb / vagina, flying saucers, dumbbells / tool kits, sun and moon discs. Or, the circles may represent the procreative beliefs and economic activity of the people.

10 Types of animals

The Thaatimattayya cave paintings contain the figures of animals and birds – antelopes (2), ox, wild boars (4), monitor lizard (2), bat (2), owl, tortoise, honeycomb, fallen animal and a couple of unidentified animals. The north facing fallen animal might represent the animal sacrifice. Shamans used to be associated with owls. The tortoise look like the rangoli (patnam in Telugu) drawn by the Naikpod tribes during their rituals in the name of Naguru even today.

13000 Years old ?

The Sanctuary Cave paintings of France which have similarity with Thaatimattayya paintings are dated to be 13000 years B.P. and the Utah Canyon paintings to be of 2000 to 4000 years old. Since the site of Thaatimattayya paintings did not yield any subsidiary material evidence due to their continuous worship till date the paintings may be dated to be belonging to at least 4 phases, based on the stylistic patterns of the paintings. The game animals like antelopes, wild boars, monitor lizard and owl etc. might belong to the earliest period of some 10,000 years B.P. And, the paintings of oxen, sacrifices, circular vaginas and penises with rays, geometric designs etc. might belong to the latest Megalithic phase of some 2,500 years old.

The interesting thing is that the site is still being worshipped by 4 to 5 Naikpod families. In fact I searched for the site in the deep forests 3 times and finally explored it with the help of Sri Saadayya, the traditional worshipper of Thaatimattayya who last visited it some half century ago. I am grateful to the Naikpod leaders Sri Pasula Buchaiah and Sri Palla Satyanarayana and 6 more Naikpods for accompanying me in the adventurous task of exploring the site.

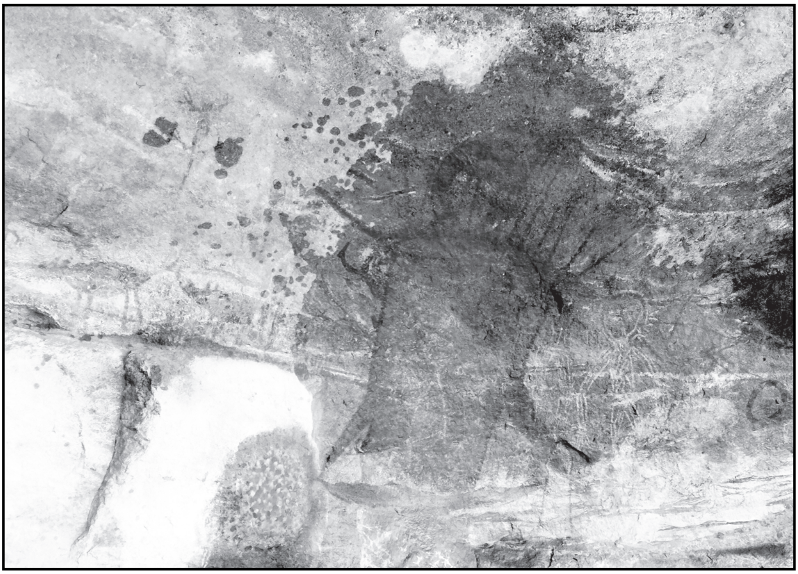

TELANGANA RESOURCE CENTRE

"BHOOPATHI SADAN" 3-6-716, Street No. 12, Himayatnagar, Hyderabad-500029. Telangana.

GANDHARI KHILLA Jaatara - Paryaatakam - Charitra - Shaasanaalu

by Dr. Dyavanapalli Satyanarayana

గాంధారి కోట ప్రాంతంలో వేల సంవత్సరాల ముందునుంచే పూర్వ చారిత్రక యుగ మానవుల పనిముట్లు, చిత్రలేఖనాలు మనుగడలో ఉన్నాయి. తదనంతరం రాష్ట్ర కూటులు 9వ శతాబ్దంలో శిలలను తొలచి కట్టడాలు నిర్మించారు. పద్మనాయకులు 14, 15 శతాబ్దాలలో శిల్పాలు చెక్కించారు, శాసనాలు వేయించారు. వీటన్నింటిని చూడడము పర్యాటకుడికి, చరిత్రకారుడికి నేత్రపర్వం. నాయకపు గిరిజనుల మైసమ్మ జాతర ఈ కోటను ఏటా వెలుగులోకి తెస్తున్నది. ఈ నేపథ్యంలో ఆయా వైభవోపేత విషయాలను సాధికారికంగా తెలుపడానికి ఈ పుస్తకం.

TRC TELANGANA RESOURCE CENTRE

ISBN 978-81-936568-0-8

"BHOOPATHI SADAN" 3-6-716, Street No. 12, Himayatnagar, Hyderabad-500029. Telangana.